

Η ΕΞΩ ΤΩΝ ΤΕΙΧΩΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΩΝ ΦΙΛΙΠΠΩΝ

Κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1956 ἐξ ἀφορμῆς ἐργασιῶν θεμελιώσεως προιονιστηρίου εἰς τὸ χωρίον Κρηνίδες (Ραχτοῦ), κείμενον εἰς ἀπόστασιν ἑνὸς περίπου χλμ. ἀνατολικῶς τοῦ τείχους τῆς πόλεως τῶν Φιλίππων, ἀνευρέθησαν βορείως τῆς δημοσίας ὁδοῦ Καβάλας - Δράμας καὶ ὑπὸ ἐλαχίστην ἐπίχωσιν τοῖχοι ἀρχαίου κτίσματος.

Εἰκ. 1. Γενικὴ ἀποψὶς τῆς βασιλικῆς τῶν Φιλίππων ἐκ Δ. πρὸς Α.

Αἱ πρόχειροι δοκιμαστικαὶ ἔρευναι ἀπέδειξαν, ὅτι ἐπρόκειτο περὶ χριστιανικοῦ κτηρίου.

Ἡ συστηματικὴ ἔρευνα ἤρχισε μεσοῦντος τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1956 καὶ συνεχίσθη καὶ τὸ θέρος τοῦ ἐπομένου ἔτους 1957 ἀποκαλυφθείσης πλήρως μετὰ τοῦ αἵθρου καὶ τῶν προσκτισμάτων αὐτῆς τῆς τρίτης μεγάλης καὶ ἴσως καὶ τῆς ἀρχαιοτέρας βασιλικῆς τῶν Φιλίππων¹ (εἰκ. 1).

¹ Ὅφειλω θερμὰς εὐχαριστίας εἰς τὸν φίλον Ἐφορον Ἀρχαιοτήτων Καβάλας, συνάδελφον κ. Δ. Λαζαρί-

δην, ὁ ὁποῖος πᾶσάν μοι παρέσχε διευκόλυνσιν κατὰ τὴν ἐργασίαν μου εἰς Φιλίππους. Εὐχαριστῶ ἐπίσης

Ἐσωτερικῶς τὸ κτίσμα εὐρέθῃ πολλαπλῶς παραμορφωμένον ἔνεκα τῶν κατὰ καιροὺς ἐπισκευῶν καὶ μετασκευῶν.

Ἡ βασιλικὴ ἔχει ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογώνιον, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 33.00 μ. × 15.60 μ. (εἰκ. 2). Εἰς τὰς διαστάσεις αὐτὰς δὲν συμπεριλαμβάνεται τὸ τετράστων αἶθριον ὡς καὶ τὰ πολλὰ προσκτίσματα, τὰ ὅποια περιβάλλουν τὴν βασιλικὴν καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς βορείου καὶ κατὰ τὸ ΝΔ. τμήμα τῆς νοτίας πλευρᾶς.

Τὸ ὕψος τῶν διασωθέντων τοίχων τῆς βασιλικῆς ποικίλλει μεταξὺ 0.30 μ. καὶ 1.12 μ. Εἰς ἐλάχιστα μόνον σημεῖα, ἰδιαίτερος εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τῶν προσκτισμάτων, τὰ θεμέλια εὐρίσκονται εἰς τὴν αὐτὴν πρὸς τὴν τοῦ περιβάλλοντος χώρου στάθμην.

Ἡ τοιχοδομία τοῦ ναοῦ συνίσταται ἐκ κροκαλῶν μέσου μεγέθους, προερχομένων ἐκ τοῦ παραρρέοντος χειμάρρου, καὶ ἐξ ἐλαχίστων παρεμβαλλομένων ὀπτοπλίνθων, πάχους μὲν συνήθως 0.035 μ. πλάτους δὲ καὶ μήκους ποικίλου, ἄνευ σήματός τινος.

Ἐκ τῶν πολλῶν μεταξὺ τῶν κατακρημνισμάτων τεμαχίων πλίνθων, ὡς καὶ ἐκ τμήματος τόξου, εὐρεθέντος κατὰ χώραν εἰς ἀνοιγμα εἰσόδου τοῦ αἵθριου, συμπεραίνομεν ὅτι ἡ τοιχοποιία πολλῶν τμημάτων τῆς ἀνωδομῆς τοῦ κτηρίου συνίστατο ἐκ καθαρᾶς πλινθοδομῆς.

Ὁ γλυπτικὸς διάκοσμος τῆς βασιλικῆς δὲν εἶναι δυνατὸν σήμερον πλέον νὰ σημειωθῇ ὡς πλούσιος ἢ πτωχός, διότι τὸ κτίσμα κατὰ καιροὺς, ὅπως θὰ ἴδωμεν, ὑπέστη πολλὰς καταστροφὰς καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ αὐτοῦ μέλη συστηματικὴν μετατόπισιν. Πολλὰ ἀρχιτεκτονικὰ τεμάχια ἐκ τῆς βασιλικῆς ταύτης ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὰ μεταγενέστερα κτίσματα τῶν Φιλίππων. Ἡ ἀνομοιομορφία ἐνίων γλυπτῶν τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φιλίππων πρὸς τὸν κύριον διάκοσμον αὐτῆς ὠδήγησαν τὸν P. LEMERLE εἰς τὸ νὰ διατυπώσῃ τὴν ὑπόθεσιν περὶ ὑπάρξεως καὶ τρίτης βασιλικῆς εἰς τοὺς Φιλίππους, ἐκ τῆς ὁποίας προέρχονται τὰ εὐρεθέντα εἰς τὴν βασιλικὴν Α γλυπτὰ¹. Ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ἡ ἐπιστημονικὴ διαίσθησις δὲν ἠπάτησε τὸν σοφὸν ἐρευνητὴν, διότι τμήματα τῶν ἰδίων γλυπτῶν εὐρέθησαν κατὰ χώραν εἰς τὴν βασιλικὴν τῶν Κρηνίδων. Παρὰ ταῦτα τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἀνήκοντα εἰς διαφόρους ἐποχάς, εἶναι σχετικῶς ὀλίγα, ἀξιόλογα ὅμως ἀπὸ ἐπόψεως καλλιτεχνικῆς ποιότητος καὶ διακοσμητικῶν θεμάτων.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἤρξατο ἐκ τοῦ σημείου ἔνθα ἐγένοντο αἱ δοκιμαστικαὶ σκαφαί, ἥτοι ἐκ τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, μὲ κατεύθυνσιν πρὸς δυσμάς.

Ἀρχόμεθα τῆς ἐξετάσεως τοῦ μνημείου ἐκ τῆς ἀνατολικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς.

Ἱερὸν Βῆμα. Ὁ τοίχος τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος εὐρέθῃ εἰς ὕψος 0.50 μ. ἔχει δὲ πάχος 1.00 μ. Εἰς τὴν ἐξωτερικὴν αὐτοῦ ἡμικυκλικὴν παρειάν, ἣτις ἐξέχει ἐλευθέρως τοῦ σώματος τῆς βασιλικῆς, ἀπεκαλύφθησαν ἀκτινηδόν, ὡς

τὸν ἀρχιτέκτονα κ. Γ. Ραζῆν, τὸν ζωγράφον κ. Χρ. Δεφάκην καὶ τὸν φιλόπονον καὶ φιλότιμον φύλακα ἀρχαιοτήτων Φιλίππων κ. Γ. Σκλίκαν.

¹ P. LEMERLE, *Philippes et la Macédoine orientale*, Paris 1945, 103 σημ. 1, 289 σημ. 1, 404 σημ. 1, 411 σημ. 4.

καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν Β τῶν Φιλίππων¹ καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος², ὡς καὶ ἐκτὸς αὐτῆς³, τρεῖς ἐνισχυτικαὶ ἀντηρίδες μεγέθους 0.50 μ. × 0.40 μ., μία εἰς τὸν ἄξονα τοῦ κτηρίου καὶ αἱ δύο πλάγαι ἀπέχουσαι ἐξ ἴσου ἀπὸ τῆς κεντρικῆς. Κατὰ τὸν καθαρισμὸν εὐρέθησαν ἐκατέρωθεν ἐκάστης ἀντηρίδος καὶ ἐν ἐπαφῇ πρὸς αὐτάς, μεταξὺ χωμάτων καὶ ἀπηνθρακωμένων τεμαχίων ξύλων, μικρὰ θραύσματα γυψίνων φραγμάτων καὶ τεθραυσμέναι πολύχρωμοι ὕαλοι διαφόρων σχημάτων.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συμπεραίνεται ὅτι ὁ ἡμικυκλικὸς τοῖχος τῆς ἀψίδος ἐστήριξε διὰ τὴν κάλυψιν αὐτῆς τεταρτοσφαίριον, ὃ δὲ κύλινδρος αὐτῆς διεισπύατο ὑπὸ ἑξ μονολόβων παραθύρων, ἀνὰ δύο ἐκατέρωθεν ἐκάστης ἀντηρίδος. Ὁ ὑπὸ τῶν πραγμάτων μαρτυρούμενος ἀριθμὸς οὗτος τῶν παραθύρων, ὡς καὶ ἡ θέσις αὐτῶν, εἶναι, νομίζω, σπανία ἢ μᾶλλον μοναδικὴ περίπτωσις. Αἱ μέχρι σήμερον γνωσταὶ βασιλικαὶ ἐν Ἑλλάδι, οὔτε τὸν ἀριθμὸν οὔτε τὴν θέσιν τῶν παραθύρων ἔχουν ὅμοια ἢ συγγενῇ. Ἐκ τῶν κογχῶν τῶν ἐλληνικῶν βασιλικῶν, ἐκεῖναι αἵτινες εἶναι δυνατόν νὰ ἀναπαρασταθοῦν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον μετὰ πολλῆς πιθανότητος, π. χ. τῆς βασιλικῆς Β τῆς Νικοπόλεως, παρουσιάζουν εἰς τὰς μεταξὺ τῶν ἀντηρίδων κυρτὰς ἐπιφανείας⁴ ἀνὰ ἐν παράθυρον. Τοιαύτην διάταξιν ἔχουν ἐν σχέσει πρὸς τὰ παράθυρα καὶ αἱ κόγχαι ἐνίων συριακῶν βασιλικῶν, ὅπου ἀντὶ ἀντηρίδων ὑπῆρχον κίονες⁵. Τῆς γενικῆς αὐτῆς μορφῆς διαφέρει ἡ διάταξις τῶν παραθύρων εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἀγ. Ἀναστασίου ἐν Marusinas, ἔνθα, μεταξὺ τῶν ἀντηρίδων, ἡνοίγοντο δίλοβα παράθυρα⁶. Ἡ θέσις λοιπὸν καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν παραθύρων τῆς ἡμετέρας βασιλικῆς εἶναι ἄγνωστος ἄλλοθεν.

Ἐσωτερικῶς τὸ ἡμικύκλιον τῆς ἀψίδος καταλαμβάνει ἀπλοῦν σύνθρονον ἔχον τρεῖς πεταλοειδεῖς κτιστὰς βαθμίδας (εἰκ. 3), αἵτινες εἰς μὲν τὴν κάθετον αὐ-

1 P. LEMERLE, ἔ. ἀ. 491 πίν. LXXVII.

2 Βασιλικαὶ Α, Β, Γ, Δ Νικοπόλεως (ΠΑΕ 1937, 78 καὶ παρὲνθ. πίναξ, 83 εἰκ. 9. 1938, 112 κ. ἑξ. πίν. 1. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ Παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, 1929, 206 εἰκ. 37. Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1956, ἐπιμελεῖα Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἀθήναι 1957, 60 κ. ἑξ. εἰκ. 58), Βασιλικὴ Παραμυθιάς (Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΔΗΣ, ΑΔ 1929, 204 κ. ἑξ.).

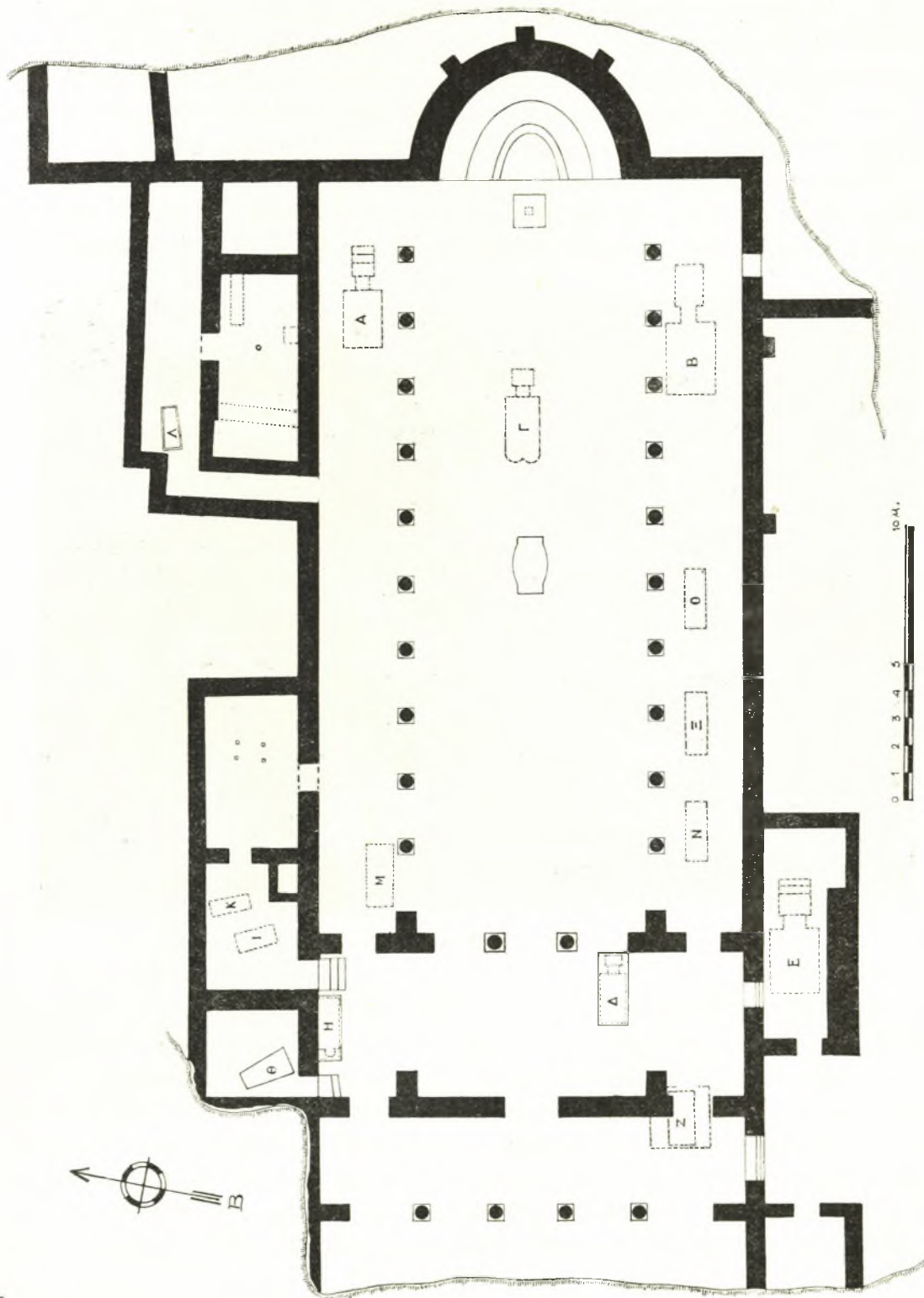
3 R. EGGER, Sonderschrift des Österreichischen Archäologischen Instituts, IX. E. DYGGVE-R. EGGER, Forschungen in Salona, Wien 1936, 16 εἰκ. 23. E. HERZFELD-S. GUYER, MAMA II, εἰκ. 6. TH. WIEGAND, AbhBerl. 1908, 28. P. GAUCKLER, Basiliques chrétiennes de Tunisie, Paris 1913, πίν. X. ST. GSELL, Monuments antiques de l'Algérie II, εἰκ. 144. C. M. KAUFMANN, Die Menastadt und das Nationalheiligtum des altchristlichen Ägypten in der Westalexandrinischen Wüste, Leipzig 1910, πίν. I. Περὶ τῆς ἰδιομορφίας αὐτῆς βλ. καὶ ὅσα ἀναφέρει ὁ ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ Ἐυλόστεγος Παλαιοχριστιανικὴ Βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς Δεκάνης (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀρ. 35) Ἀθήναι 1954, 221.

4 ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἐυλόστεγος Βασιλική, 220, εἰκ. 175. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς ἄλλας βασιλικὰς τῆς Νικοπόλεως

(Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ Παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναι 1931, εἰκ. 34, 37), τῆς Παραμυθιάς (Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΔΗΣ, ἔ. ἀ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. εἰκ. 36) δὲν γνωρίζομεν οὔτε τὸν ἀριθμὸν οὔτε τὴν θέσιν οὔτε τὴν μορφήν τῶν παραθύρων τοῦ κυλίνδρου τῶν μετ' ἀντηρίδων κογχῶν.

5 H. W. BEYER, Der syrische Kirchenbau, Berlin 1925, 61 κ. ἑξ. εἰκ. 31, 32, 33, 39, Ἡ ὁμοιότης μεταξὺ τῶν συριακῶν ναῶν καὶ τῶν ἄλλων βασιλικῶν ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὑπαρξίν κίωνων εἰς τὰς μὲν καὶ ἀντηρίδων εἰς τὰς δέ, ἔχω τὴν γνώμην ὅτι εἶναι μόνον μορφολογικὴ καὶ ὄχι οὐσιαστικὴ. Διότι αἱ μὲν ἀντηρίδες τῶν κογχῶν τῶν ἐκτὸς τῆς Συρίας βασιλικῶν ἐτοποθετοῦντο ἐκ στατικῆς ἀνάγκης, ἐνῶ ὁ προορισμὸς τῶν κίωνων εἰς τὰς κόγχας τῶν συριακῶν ναῶν ἦτο μᾶλλον διακοσμητικὸς. Παρόμοιον προορισμὸν εἶχον καὶ οἱ κίονες εἰς τὴν ἀψίδα τῆς Ἀχειροποιήτου ἐν Θεσσαλονίκῃ. Πβλ. ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ἔ. ἀ. 222. Σ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ, Παλαιοχριστιανικὰ Μνημεῖα Θεσσαλονίκης. Ἀχειροποίητος - Μονὴ Λατόμου (ἔκδ. Ἑταιρείας τῶν Φίλων τῆς Βυζαντινῆς Μακεδονίας ἀρ. 3), Θεσσαλονίκη 1949, 18, πίν. 6.

6 E. DYGGVE-R. EGGER, Forschungen in Salona III, Wien 1939, 19, εἰκ. 23, πίν. 1.

Εἰκ. 2. Ἡ βασιλικὴ τῶν Φιλίππων. Κάτοψις Ι (περίοδος α').

τῶν ἐπιφάνειαν ἦσαν ἐπενδεδυμένοι δι' ὀρθομαρμαρώσεως ἐκ λευκοῦ μαρμάρου μεθ' ὑποκυάνων φλεβῶν, εἰς δὲ τὰς ὀριζοντίας ἐπιφανείας διὰ λεπτοῦ σχετικῶς μαρμαροθετήματος μερικῶς μόνον διατηρηθέντος. Τὰ βάθρα τοῦ συνθρόνου, ἅπαντα τοῦ αὐτοῦ ὕψους (0.20 μ.), διαφέρουσι κατὰ τὸ πλάτος αὐτῶν. Οὕτω τὸ κατώτατον ἔχει πλάτος 0.40 μ., τὸ δεύτερον 0.80 μ. καὶ τὸ ἀνώτατον 1.00 μ.

Ἐπισκοπικὸς θρόνος, ἀλλ' οὔτε καὶ θέσις δι' αὐτὸν ἐπὶ τοῦ συνθρόνου, ἐὰν ὑποθέσωμεν ὅτι οὗτος ἦτο πρόσθετος μαρμαρίνος, δὲν ἀνευρέθη. Τὸ πλάτος ὅμως τῆς ἀνωτάτης βαθμίδος τοῦ συνθρόνου ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ὁ ἐπισκοπικὸς θρό-

Εἰκ. 3. Τὸ ἡμικύκλιον τῆς κόγχης μετὰ τῶν κτιστῶν βάθρων τοῦ συνθρόνου.

νος, μᾶλλον ξύλινος, ἐτοποθετεῖτο εἰς τὸ κέντρον, ἐκατέρωθεν δὲ αὐτοῦ τὰ συμψέλλια τῶν πρεσβυτέρων, ὡς ὀρίζουσιν αἱ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΑΙ ΔΙΑΤΑΓΑΙ: *κείσθω μέσος ὁ τοῦ ἐπισκόπου θρόνος, παρ' ἑκάτερα δὲ αὐτοῦ καθεζέσθω τὸ πρεσβύτεριον ἢ οἱ πρεσβύτεροι ἐκ δεξιῶν καὶ ἐξ ἐωνύμων τοῦ ἐπισκόπου*¹. Διότι τὸ ὕψος τῶν βάθρων τοῦ συνθρόνου (0.20 μ.) ἀποκλείει τὴν ἀπ' εὐθείας χρῆσιν αὐτῶν. Ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ ἀρχαιότης τοῦ κτηρίου (περὶ τῆς χρονολογίας βλ. κατωτέρω), νομίζω ὅτι ἡ χρησιμοποίησις εἰς τὴν ἡμετέραν βασιλικὴν ξυλίνων θώκων καὶ θρόνου εἶναι μία τῶν ἀρχαιοτέρων μαρτυριῶν περὶ ὑπάρξεως ἐν τῇ ἀρχαίᾳ λειτουρ-

¹ J. QUASTEN, *Monumenta eucharistica et liturgica vetustissima* (Florilegium patristicum, VII), Bonn 1935-1937, 181, 212. F. E. BRIGHTMANN, *Litur-*

gies Eastern and Western, I. *Eastern Liturgies*, Oxford 1896, 28, 13.

γικῇ χρήσει ξυλίνων ἐπίπλων, ὥς μαρτυρεῖται τοῦτο καὶ εἰς τὴν πρόωμον ἐποχὴν ἀπαξ μόνον ὑπὸ τοῦ ΜΕΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ¹.

Δυστυχῶς ἔνεκα τῆς μεγάλης καταστροφῆς τῆς βασιλικῆς καὶ τῶν μεταγενεστέρων οὐσιωδῶν μεταβολῶν κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ κτηρίου διεσώθησαν μόνον βάσεις τινὲς τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου, ἐξαχθεῖσαι ἐκ τῶν τοίχων τοῦ ὑστέρου ναυδρίου.

Κατάθεσις. Εἰς ἀπόστασιν 0.50 μ. ἐκ τῆς διαμέτρου τῆς κόγχης καὶ εἰς μικρὸν βάθος ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ παλαιοῦ δαπέδου τῆς βασιλικῆς εὗρέθη ἡ κατάθεσις ἢ τὸ ἐγκαίνιον (εἰκ. 4). Ἀποτελεῖται τοῦτο ἐκ κτιστοῦ ἐξ ὀπτοπλίνθων, λίθων καὶ κορασανίου τετραγώνου ὄγκου, διαστάσεων 1.40 μ. × 1.40 μ., ἔχοντος εἰς τὸ κέντρον τετράγωνον παραλληλόγραμμον σκάμμα, διαστ. 0.33 μ. × 0.28 μ. × 0.35 μ., ἐπενδεδυμένον εἰς τὰς ἐσωτερικὰς παρειὰς καὶ τὸν πυθμένα διὰ λεπτῶν μαρμαρίνων πλακῶν. Ἐντὸς τοῦ ἐγκαινίου οὐδὲν ὑπῆρχε πλὴν ὀλίγου χώματος. Ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι τὸ μαρμαρίνον κάλυμμα αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον ἔφερεν εἰς τὸ μέσον ὀπὴν, εὗρέθη τεθραυσμένον παρὰ τὸ στόμιον τοῦ λαρνακιδίου, εἰκάζω ὅτι τὸ ἐγκαίνιον, ὅτε ὠκοδομεῖτο τὸ μικρὸν παρεκκλήσιον ἡρευνήθη, μεταφερθέντων τῶν ἁγίων λειψάνων καὶ χρησιμοποιηθέντων διὰ τὸν καθαγιασμὸν τούτου.

Εἰκ. 4. Τὸ ἐγκαίνιον τῆς βασιλικῆς.

Ἡ ὑπαρξὶς ἐγκαινίου εἰς τὴν ἐξεταζομένην βασιλικὴν ἐνέχει ἰδιαιτέραν σημασίαν. Ἡ ἀρχαιότης τοῦ κτηρίου τὸ ὁποῖον, ὥς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, χρονολογεῖται σταθερῶς εἰς τὸν 4ον αἰῶνα, μαρτυρεῖ, ὅτι ἡ χρησιμοποίησις καταθέσεως ἁγίων λειψάνων διὰ τὴν καθιέρωσιν τῶν ναῶν ἦτο παλαιότατον καὶ ἐν συνεχεῇ χρήσει ἔθος εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν. Ἐὰν ὁ Ζ' Κανὼν τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (787) ὁρίζει: *ὅσοι οὖν σεπτοὶ ναοὶ καθιερώθησαν ἐκτὸς ἁγίων λειψάνων μαρτύρων, ὁρίζομεν ἐν αὐτοῖς κατάθεσιν γίνεσθαι λειψάνων μετὰ τῆς συνήθους εὐχῆς* ², τοῦτο ἀφορᾷ εἰς τοὺς ἐπὶ Εἰκονομαχίας ἐγκαινιασθέντας ναοὺς. Τὸ μέχρι τῶν εἰκονομάχων ἐπικρατοῦν ἔθος, τὸ ὁποῖον οὗτοι, συνεπεῖς εἰς τὰς ἀρχάς των, παραλελοίπασιν ³, εἶχε κανόνος ἰσχύν, διὸ καὶ ὁ ἀνωτέρω μνημονευθεὶς Ζ' Κανὼν τῆς

¹ MIGNE P. G. 25, 760 D.

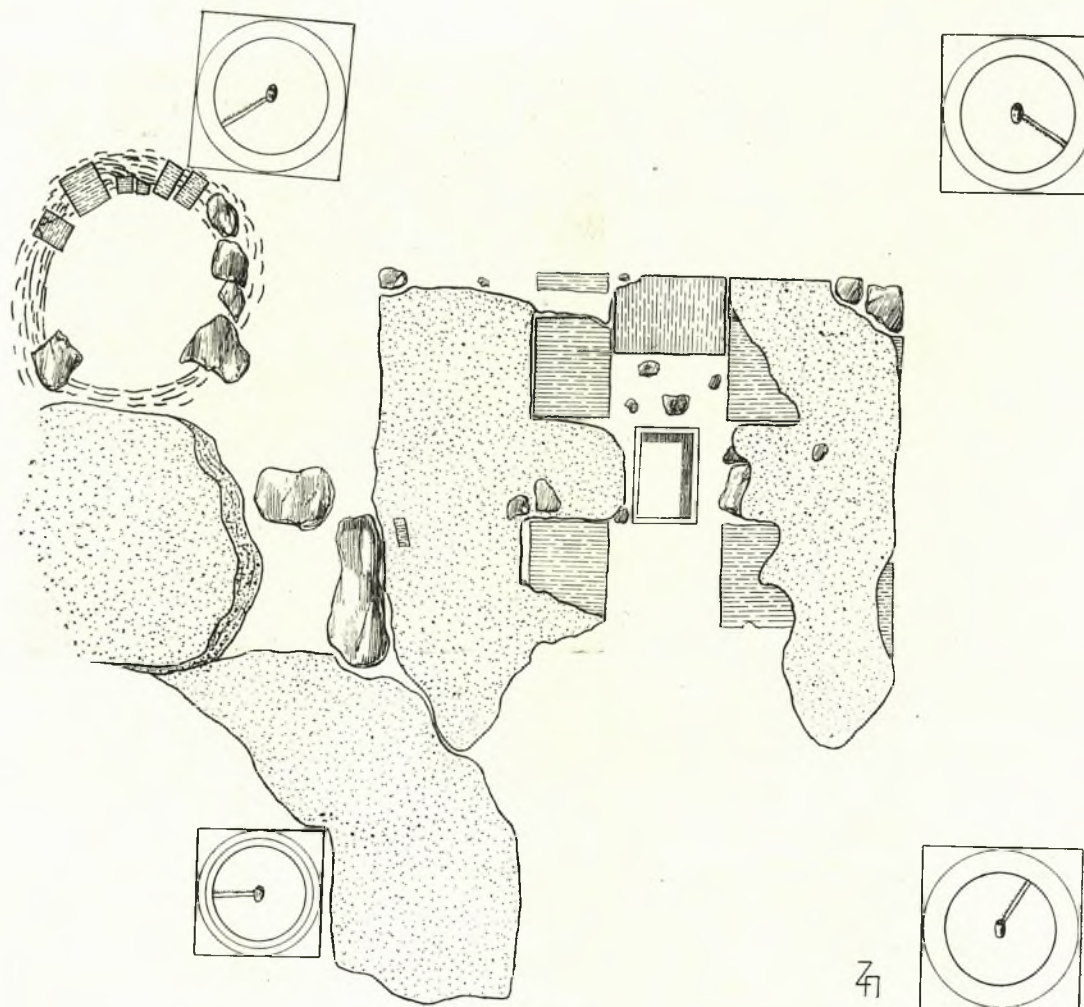
Κανόνων, Ἀθῆναι 1892, Β', 580.

² ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, Σύνταγμα Θεῶν καὶ Ἱερῶν

³ ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, ἔ.δ. 581.

ἐν Νικαίᾳ Συνόδου μνημονεύει μετὰ τῆς συνήθους εὐχῆς, τοῦθ' ὅπερ δηλοῖ τὴν ὑπαρξιν εἰς τὸ τυπικὸν τῶν ἐγκαίνιων γνωστῆς εὐχῆς κατὰ τὴν κατάθεσιν λειψάνων, ἣτις φρονῶ ὅτι δὲν ἦτο προαιρετικὴ ἀλλ' ὑποχρεωτικὴ¹. Ὅτι ἡ ἐν Καρχηδόνι Σύνοδος εἰς τὸν 5ον ἤδη αἰῶνα (401) ἐπιβάλλει διὰ τοῦ 14ου αὐτῆς κανόνος² ὡς ὑποχρεωτικὴν τὴν κατάθεσιν, ἀποδεικνύει τὴν ἐπισημοποίησιν τῆς πράξεως τῆς Ἐκκλησίας, τὴν ὁποίαν τινὲς ἐν τῇ Δύσει ἐνδεχομένως παρημέλουν.

Εἰζ. 5. Τὸ ἐγκαίνιον τοῦ Ἁγ. Γεωργίου (Ροτόντα) Θεσσαλονίκης μετὰ τῆς «θαλάσσης».

Ἐν Ἀνατολῇ μέχρι τῆς Εἰκονομαχίας τοιαύτη παράλειψις δὲν ἐπεσημάνθη. Ὡς ἐκ τούτου σιγοῦν καὶ οἱ κανόνες μέχρι τοῦ τέλους, ὡς ἐλέχθη, τοῦ 8ου αἰῶνος.

¹ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ Χριστιανικαὶ Θεσσαλικάι Θῆβαι, Ἀθῆναι 1931, 126. Τοῦ αὐτοῦ, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, Ἀθῆναι 1942, I, 182 σημ. 2.

ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ξυλόστεγος Βασιλική, II, 466.

² MANSI, Conc. ampl. coll. 3. 971.

Ὅμοιον περίπου κατὰ τὴν μορφήν ἐγκαίνιον ἀπεκαλύφθη ἐσχάτως εἰς τὸν Ἁγ. Γεώργιον (Ροτόντα) Θεσσαλονίκης, χρονολογούμενον εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 4ου αἰῶνος¹ (εἰκ. 5). Εἰς ἀμφοτέρω ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ κτιστοῦ ὄγκου καὶ περὶ τὸ λαρνακίδιον ἐ σχηματίζετο ἰσοσκελὴς σταυρὸς δι' ὀπτοπλίνθων μὲν ἐν τῷ Ἁγ. Γεωργίῳ, διὰ λίθων δὲ καὶ ἰδίως κορασανίου ἐν τῇ ἡμετέρᾳ βασιλικῇ.

«**Θάλασσα**». Ἀριστερᾷ καὶ παρὰ τὸ ἐγκαίνιον διεπίστωσα ἀβαθεὺς σχετικῶς κυκλικὸν ὄρυγμα, τὸ ὁποῖον ἄλλοτε ἦτο ἐκτισμένον δι' ἀργῶν λίθων. Ἐνεκα τῆς μεγάλης εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο καταστροφῆς τοῦ δαπέδου τῆς βασιλικῆς δὲν δύναμαι νὰ βεβαιώσω ἐὰν πρόκειται περὶ ἀρχαίας ἢ μεταγενεστέρης κατασκευῆς. Ἐὰν τὸ κυκλικὸν τοῦτο ὄρυγμα ἀνήκῃ εἰς τὴν πρώτην περίοδον τῆς βασιλικῆς, ὅπερ θεωρῶ πολὺ πιθανόν, τότε καὶ ἐνταῦθα ἔχομεν τὴν λεγομένην «Θάλασσαν»,² ὅπως καὶ εἰς τὸν Ἁγ. Γεώργιον (Ροτόντα), ὅπου εὐρέθη παρόμοιος πρὸς τὸν ἡμέτερον λάκκος κτιστός (εἰκ. 5). Τότε ἡρμήνευσα τὸ ἀνευρεθὲν ἐν τῷ Ἁγίῳ Γεωργίῳ σκάμμα ὡς «θάλασσαν». Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ἐπαναλαμβάνω καὶ ἐνταῦθα τὴν ἰδίαν γνώμην.

Εἰς τὴν ἡμετέραν βασιλικὴν ἡ «θάλασσα» εὐρίσκεται εἰς τὴν νοτιὰν πλευρὰν καὶ σχεδὸν ὑπὸ τὴν Ἁγ. Τράπεζαν, ἐνῶ ἡ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου εἰς τὴν βόρειον καὶ ὀλίγον τι ἔξωθεν τῆς στενῆς ἀκμῆς τῆς πλακὸς τῆς Ἁγ. Τραπέζης, ἀμφοτέρω δὲ καὶ ἰδιαιτέρως ἡ τῶν Φιλίππων συγγενεύουν στενῶς πρὸς τὴν «θάλασσαν» τῆς βασιλικῆς τῶν Γεράσων³.

Οὐδὲν ἔχνος τοῦ κίονος ἢ τῶν κίωνων, τῆς πλακὸς καὶ τοῦ κιβωρίου τῆς Ἁγ. Τραπέζης ἀνευρέθη.

Κυρίως ναός. Ὁ κυρίως ναὸς ἔχει τὴν μορφήν δρομικῆς βασιλικῆς, ἥτις χωρίζεται διὰ δύο σειρῶν κίωνων εἰς τρία κλίτη (εἰκ. 1). Ἐχει μῆκος μὲν 27.50 μ. πλάτος δὲ 15.50 μ., ἥτοι αἱ ἀναλογίαι τῆς κατόψεως τῆς νηὸς εἶναι περίπου αἱ συνήθεις εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς ἥτοι 1:2⁴. Ἀντιθέτως, αἱ ἀναλογίαι τῶν πλαγίων κλιτῶν ἐν σχέσει πρὸς τὸ μέσον εἶναι περίπου 1:3, ἥτοι τοῦ μὲν μέσου κλίτους τὸ πλάτος ἀπὸ ἄξονος εἰς ἄξονα τῶν κιονοστοιχιῶν εἶναι 9.20 μ. τῶν δὲ πλαγίων ἀπὸ τῆς ἐσωτερικῆς παρεΐας τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου μέχρι τοῦ ἄξονος τῆς διαχωριζούσης κιονοστοιχίας 3.20 μ. Αἱ ἀναλογίαι αὗται πλησιάζουν πρὸς τὸ ἀνώτατον ὄριον, τὸ ὁποῖον συναντᾶται εἰς τὴν σταυρικὴν βασιλικὴν τοῦ Σάλωνος⁵. Τὸ πάχος τῶν ἐξωτερικῶν μακρῶν τοίχων κυμαίνεται μεταξὺ 0.73 μ.

¹ Αἱ σκαφικαὶ ἔρευναι εἰς τὸ δάπεδον τοῦ Ἱ. Βήματος τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ἐνηργήθησαν τὸ ἔτος 1953. Τὰ πορίσματα τῶν ἀνασκαφῶν δὲν ἐδημοσιεύθησαν εἰσέτι. Περὶ τῶν σχημάτων καὶ ἐν γένει τῆς μορφῆς τῶν ἐγκαίνιων βλ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ Παλαιοχριστιανικαὶ Βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, 236. ΑΝ. ΟΡΑΝΔΟΝ, ἔ. ἀ. II, 466 κ. ἐξ.

² Δ. ΠΑΛΛΑΣ, Ἡ «Θάλασσα» τῶν ἐκκλησιῶν, Ἀθῆναι 1952, 54 κ. ἐξ. 69 κ. ἐξ., ΑΝ. ΟΡΑΝΔΟΣ, ἔ. ἀ. 470 κ. ἐξ.

³ J. W. CROWFOOT ἐν C. H. KRAELING, Gerasa,

City of the Decapolis, New Haven 1938, 231 εἰκ. 7 πίν. XXXV. Δ. ΠΑΛΛΑΣ, ἔ. ἀ. 69 εἰκ. 40. ΑΝ. ΟΡΑΝΔΟΣ, ἔ. ἀ. 471 εἰκ. 433.

⁴ Περὶ τῶν ἀναλογιῶν τῶν βασιλικῶν βλ. H. GLÜCK, Zeitschr. für Gesch. der Architektur, Beiheft 14, Heidelberg 1916, 48. ΑΝ. ΟΡΑΝΔΟΝ, ἔ. ἀ., 202 κ. ἐξ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ Χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας, 24.

⁵ R. EGGER - W. GERBER, Forschungen in Salona I, Wien 1917, 27 κ. ἐξ. 91.

καὶ 0.75 μ. πλὴν τοῦ ἡμικυκλικοῦ τοίχου τῆς ἀψίδος, ὅστις, ὥς ἐλέγχθη, εἶναι παχύτερος κατὰ 0.25 μ., ἥτοι ἐν συνόλῳ μετρεῖ 1.00 μ. διὰ τὴν φέρη, τῇ βοηθεῖα τῶν ἀντηρίδων, ἀσφαλέστερον τὰς ὠθήσεις τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης.

Ἀντηρίδες διεπιστώθησαν καὶ ἐξωτερικῶς κατὰ μῆκος τοῦ νοτίου τοίχου, ἐκεῖ ὅπου δὲν ὑπῆρχον συνεχόμενα πρὸς αὐτὸν προσκτίσματα. Τῶν ἐνισχυτικῶν τούτων κατασκευῶν ὑπῆρχεν ἄμεσος ἀνάγκη, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν τὸ σχετικῶς μικρὸν πᾶχος τῶν τοίχων, τὸ ὁποῖον, ὥς ἐσημειώθη, δὲν ὑπερβαίνει τὰ 0.75 μ. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἐσωτερικῶς οὐδεμία μορφολογικὴ ἀνταπόκρισις ὑπῆρχε πρὸς τὰς ἐξωτερικὰς ἀντηρίδας, αἵτινες μόνον σκοπὸν εἶχον τὴν ἀντιστήριξιν καὶ ἐνίσχυσιν τοῦ τοίχου¹.

Εἰς τὸν κυρίως ναὸν διεπιστώθησαν δύο περίοδοι:

Α'. ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Εἰς τὸν ἀρχικὸν ναὸν αἱ κιονοστοιχίαι ἐχώρουν μέχρι τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς βασιλικῆς (εἰκ. 2). Αἱ βάσεις τῶν κίωνων εἶναι τοποθετημέναι ἐπὶ ἀπλῶν τετραγώνων ἢ πολυγώνων υποβάθρων μέσου ὕψους 0.25 μ. ἄνευ οὐδεμιᾶς διακοσμήσεως. Πρόκειται μᾶλλον περὶ ἀπλῶν παχέων μαρμάρων προερχομένων ἐξ ἀρχαίου ὕλικου καὶ διαμορφωθέντων εἰς ὑπόβαθρα, τὰ ὁποῖα ἐπικάθηται ἐπὶ κρηπίδος συνεχιζομένης ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ δαπέδου καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς κιονοστοιχίας ὑπὸ μορφὴν ἀθεάτου στυλοβάτου (εἰκ. 6).

Ἐκ τῶν ἐπ' αὐτοῦ βαινουσῶν κιονοστοιχιῶν εὐρέθησαν εἰς τὸ κεντρικὸν κλίτος πλείστοι κίονες μονόλιθοι ἰσοῦψεῖς, τεθραυσμένοι ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ, βάσεις ἰωνικαὶ καὶ σύνθετοι, ἰωνικὰ κιονόκρανα, περὶ ὧν κατωτέρω. Ἐπίσης εὐρέθησαν πολλοὶ κίονες μονόλιθοι, ὅμοιοι κατὰ τὸ ὕλικὸν καὶ τὴν ἐργασίαν πρὸς τοὺς προηγουμένους, μικρότεροι ὅμως αὐτῶν κατὰ τὰς διαστάσεις ἢ εὗρεσις τῶν κίωνων τούτων καὶ αἱ ἀναλογίαι αὐτῶν πρὸς τοὺς μεγαλυτέρους μαρτυροῦν τὴν ὑπαρξιν ὑπερφῶν περὶ τὸ κεντρικὸν κλίτος.

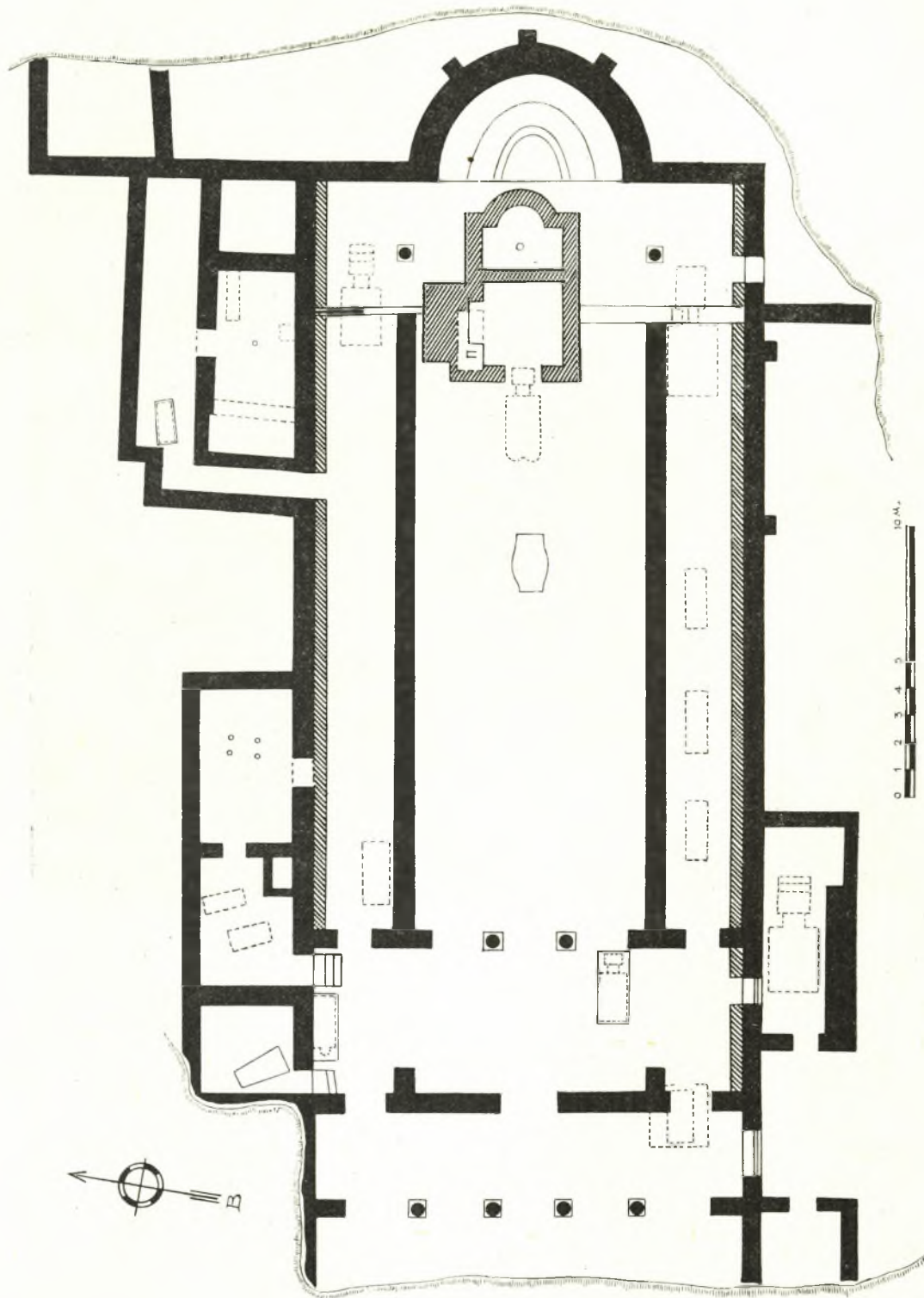
Οὐδὲν ἕτερον διεπιστώσαμεν εἰς τὸ μέσον κλίτος εἰμὴ μόνον εἰς ἀπόστασιν 12.50 μ. ἀπὸ τῆς χορδῆς τοῦ ἡμικυκλίου τῆς κόγχης τὸ ἥμισυ τῆς βάσεως τοῦ ἄμβωνος κατὰ χῶραν.

Β'. ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Κατὰ τὴν δευτέραν περίοδον τῆς βασιλικῆς, τῆς ὁποίας ἡ πρώτη καταστροφὴ δὲν ἦτο, ὥς φαίνεται, ὁλοσχερῆς ἀλλὰ μᾶλλον περιορισθῇ εἰς τὴν ἀνωδομὴν καὶ

¹ Τὸ φαινόμενον εἶναι ἴσως μοναδικὸν διὰ τὰς ἐν Ἑλλάδι βασιλικάς. Ἐγὼ τοῦλάχιστον ἀγνοῶ ὁμοίαν περίπτωσιν. Συχνὴν χρῆσιν τοιούτων ἀντηρίδων, ἄλλοτε κατὰ μῆκος τῶν πλαγίων τοίχων τῶν βασιλικῶν καὶ ἄλλοτε κατὰ τὸν ἕνα μόνον, ὅταν παρὰ τὸν ἕτερον ὑπῆρχον προσκτίσματα, συναντῶμεν εἰς τὰς βασιλικὰς extra muros τοῦ Σάλωνος. Τὰ κτίσματα αὐτὰ

μορφολογικῶς εὐρίσκονται πολὺ πλησίον πρὸς τὴν Ἀνατολὴν καὶ δὴ καὶ εἰς τὴν Μεσοποταμίαν καὶ τὴν Συρίαν καὶ χρονολογοῦνται εἰς τὸν 4ον κυρίως αἰῶνα, Ε. DYGGVE, History of Salontan Christianity, Oslo 1951, 71 κ.ἐξ., 79 κ.ἐξ. εἰκ. IV, 26, 27, 28, 30, 31. Recherches à Salone I, Copenhagen 1928, 60 πίν. I, εἰκ. 33.

Εἰκ. 7. Ἡ βασιλικὴ τῶν Φιλίππων. Κάτοψις II (περίοδος β' καὶ γ').

εἰς ὠρισμένα τμήματα τῆς νηός, αἱ ἐπελθοῦσαι μεταβολαὶ εἶναι σημαντικά, ἰδιαίτερος εἰς τὸν κυρίως ναὸν καὶ δὴ καὶ εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα αὐτοῦ (εἰκ. 7).

Πρῶτον περιορίζεται ἡ ἐλευθέρα ἐπικοινωνία μεταξὺ τοῦ κεντρικοῦ καὶ τῶν πλαγίων κλιτῶν ἔνεκα τῆς προσθήκης κτιστῶν στυλοβατῶν, οἵτινες διετηρήθησαν ἀνομοιομόρφως, ἀλλαχοῦ τελείως ἐξαφανισθέντες καὶ ἀλλαχοῦ διατηροῦντες ὕψος καὶ μέχρι 0.45 μ. (εἰκ. 8). Βέβαιον εἶναι ὅτι ἦτο μεγαλύτερον τουλάχιστον κατὰ 0.10 μ. ἢ 0.15 μ., ἥτοι ἔφθανε τὰ 0.60 μ. Ἐὰν ἐπὶ τοῦ ὑποβάθρου τούτου

Εἰκ. 6. Βόρειος κιονοστοιχία τῆς βασιλικῆς.

προστεθῇ μαρμαρίνη ἢ ἄλλη τις ἐπίστεψις, ὕψους τουλάχιστον 0.05 μ., τὸ συνολικὸν ὕψος τῶν διαχωρισμάτων τῶν κλιτῶν ἀνέρχεται εἰς 0.65 μ. Συμπεραίνομεν τοῦτο διότι ἐνταῦθα ὁ κατασκευασθεὶς κατὰ μήκος τῶν κιονοστοιχιῶν τοῖχος δὲν εἶχε προορισμὸν τὴν κατάργησιν αὐτῶν, ὥς ἀλλαχοῦ τοῦτο παρατηρεῖται¹, ἀλλὰ τὴν ὑπερύψωσιν τοῦ στυλοβάτου, ἐφ' οὗ ἐτέθησαν αἱ ἀφαιρεθεῖσαι ἐκ τῶν ἀρχικῶν βατῆρων βάσεις, τῶν ὁποίων μέγας ἀριθμὸς εὗρέθη εἰς τὸ κεντρικὸν κλίτος, οὐδεμία δὲ εἰς τὴν πρώτην αὐτῶν θέσιν. Ἡ μορφή αὕτη τῶν διαχωριστικῶν τοίχων τῆς νηός δὲν εἶναι οὔτε νέα οὔτε σπανία². Τὰ ὑπόβαθρα ταῦτα ἐνούμενα

1 Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ Χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας, 28.

2 Πβλ. τὰς βασιλικὰς Ὑψηλομετώπου, Ἐρεσοῦ, Χαλινάδου, Ἀργάων Δέσβου (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΑΔ 12, 1929, 11 κ. ἑξ., 40. 1930/31, 13, 8 κ. ἑξ. ABME 3, 1939, 119), τὴν βασιλικὴν Ὀλυμπίας (L. CURTIUS-FR. ADLER,

Olympia, Die Ergebnisse der Ausgrabungen II, 1892, 46. Tafelband I, πίν. LXVII-LXX), ἐνθα οἱ στυλοβάται μετροῦν ὕψος 0.85 μ. Ἐπίσης βλ. τὰς βασιλικὰς: Ἀγ. Κηρύκου Δήλου (ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, BCH LX, 1936, 73), Παραμυθιάς (Α. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1930, 63), Α Φιλίππων (P. LEMERLE, ἑ. ἀ. 348), βασι-

μετὰ τῶν ἐκ τῶν ἀνατολικῶν πλευρῶν τοῦ δυτικοῦ τοίχου προβαλλομένων παραστάδων ἀπέφρασσον τελείως τὴν πρὸς τὸ κεντρικὸν κλίτος ἐπικοινωνίαν τῶν πλαγίων κλιτῶν ἀφιεμένης διόδου πρὸς αὐτὰ μόνον κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ ναοῦ. Ἐνταῦθα οἱ διαχωριστικοὶ τοῖχοι τῶν κλιτῶν ἢ στυλοβάται διεκόπτοντο εἰς ἀπόστασιν 4.50 μ. ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Ἐπομένως, ὡς ἐλέγχθη, μόνον εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἦτο ἐφικτὴ ἡ ἐπικοινωνία μετὰ τῶν ἄλλων κλιτῶν.

Ἡ διαπίστωσις αὕτη ὁδηγεῖ εἰς ἓν σοβαρὸν πρόβλημα: Μήπως πρόκειται περὶ ἐγκαρσίου κλίτους, τὸ ὁποῖον ἀνήκει εἰς τὴν δευτέραν περίοδον τῆς βασιλικῆς; Εἶναι γεγονός ὅτι τὸ ἀνοιγμα τῶν 4.50 μ. δὲν εἶναι δύσκολον νὰ γεφυρωθῇ δι' ἑνὸς μόνον τόξου, εἰάν δεχθῶμεν ὅτι ὑπῆρχεν ἀντικρύζων κίων ἢ πεσσὸς ἢ καὶ πρόβολος ὑψηλὰ τοποθετημένος¹. Ἀλλ' αἱ δύο πρῶται περιπτώσεις ἀποκλείονται ἐκ τῶν πραγμάτων ἢ δὲ τρίτη θὰ ἦτο σπανιωτάτη, ἂν μὴ μοναδική, διότι παρόμοιον παράδειγμα τόξου ἐδραζομένου κατὰ τὴν μίαν γένεσιν ἐπὶ κίονος ἢ πεσσοῦ καὶ κατὰ τὴν ἑτέραν ἐπὶ προβόλου, καθ' ὅσον γνωρίζω, δὲν ὑπάρχει. Καὶ αἰσθητικῶς εἶναι πολὺ δύσκολον νὰ φαντασθῶμεν τοιαύτην ἀρχιτεκτονικὴν λύσιν. Ἀπομένει μία ἄλλη ὑπόθεσις: ὅτι ἡ ἡμετέρα βασιλικὴ εἶχεν ἀδιαίρετον ἐγκάρσιον κλίτος ὡς αἱ βασιλικαὶ Παραμυθιάς², Βουθρωτοῦ³ καὶ Μαναστηρινῆς⁴. Οὐδὲν ὁμως δύναμαι νὰ ὑποθέσω ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ὑπαρξιν ἢ μὴ θριαμβευτικοῦ τόξου, διότι ἡ ἴδρυσις, μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς βασιλικῆς καὶ τῆς δευτέρας περιόδου, εἰς τὸν χώρον τοῦ Ἀγ. Βήματος ἐκκλησιδίου ἐπέφερεν ὅπωςδὴποτε ἀλλοιώσεις καὶ εἰς αὐτὴν τὴν κάτοψιν, ὥστε νὰ

Εἰκ. 8. Κτιστὸς στυλοβάτης τῆς νοτίας κιονοστοιχίας.

λικὴν Β Χριστιανικῶν Θηβῶν (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. 119), βασιλικὴν Στόβων (R. EGGER, *ÖJh* XXIV, 1929, 46).

¹ Τοιοῦτοι πρόβολοι, στηρίζοντες διαχωριστικὰ τόξα τοῦ νάρθηκος, χρησιμοποιοῦνται εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης. Βλ. ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ευλόστεγος Βασιλικὴ I*, εἰκ. 102.

² Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΔΗΣ, ΠΑΕ, 1930, 55-56. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ Παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, 205 εἰκ. 36. Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ἀθῆναι 1953, 155 κ. ἐξ. ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ἔ. ἀ. 163 κ. ἐξ., 173, ἔνθα ἐξετάζεται τὸ πρόβλημα τῆς γενέσεως καὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικῶν καὶ παρατίθεται καὶ ἡ

μέχρι τοῦ 1952 σχετικὴ βιβλιογραφία.

³ ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ἔ. ἀ. 172 εἰκ. 129.

⁴ R. EGGER, *Forschungen in Salona II*, 48. ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ἔ. ἀ. 171 εἰκ. 125. Ὡς πρὸς τὸν τρόπον τῆς στεγάσεως, μὴ διαπιστωθέντος θριαμβευτικοῦ τόξου εἰς τὴν ἡμετέραν βασιλικήν, πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν τὴν ὀρθὴν ἄποψιν τοῦ ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ἔ. ἀ. 172 κ. ἐξ., περὶ ἰσοῦσων στεγῶν ἐγκαρσίου καὶ κεντρικοῦ κλίτους τῆς στέγης τοῦ τελευταίου τούτου ἐμβολιαζομένης ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς τοῦ ἐγκαρσίου, τῆς δὲ ἐξωτερικῆς, τῆς οὔσης πρὸς τὴν κόγχην τοῦ Βήματος, παραμενούσης συνεχοῦς καὶ ἀδιασπάστου.

ἀποκλείεται ἡ ὑπὲρ τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἀπόψεως διατύπωσις γνώμης. Ὅτι πρόκειται περὶ ἐγκαρσίου κλίτους βεβαιοῦται καὶ ἐκ τοῦ κατὰ χώραν ἀνευρεθέντος εἰς τὸ βόρειον κλίτος μαρμαρίνου βατῆρος, ὅστις, ἀρχόμενος ἀπὸ τοῦ βορείου ἐξωτερικοῦ τοίχου, ἐφάπτεται τῆς ἀνατολικῆς ἀκμῆς τοῦ βορείου στυλοβάτου καὶ εἰσχωρεῖ περὶ τὸ 1.00 μ. εἰς τὸ κεντρικὸν κλίτος. Ἐπὶ τοῦ βατῆρος τούτου ἀνευρέθη μαρμαρίνον θωράκιον στερεούμενον ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου καὶ μεταξὺ τοῦ ἐδράνου (εἰκ. 9). Εἰς τὸ μέσον ἀκριβῶς τοῦ πλάτους τοῦ κλίτους καὶ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ βατῆρος ἀπεκαλύφθη ὀρθίος ἀποκεκρουμένος μαρμαρίνος πεσσός, ἔχων κατ' ἀμφο-

Εἰκ. 9. Βατὴρ τοῦ τέμπλου μετὰ τμήματος θωρακίου καὶ πεσσίσκου.

τέρας τὰς πλευρὰς ἐγκοπὰς πρὸς ὑποδοχὴν θωρακίων. Κατὰ τὸ νότιον κλίτος καὶ εἰς τὸ αὐτὸ σημεῖον, ὅπου τὰ περιγραφέντα μαρμαρίνα λείψανα, διεπιστώθη μεταγενέστερος τοῖχος πάχους 0.60 μ., εἰσχωρῶν εἰς μῆκος 2.00 μ. εἰς τὸ Ἱερὸν βῆμα (εἰκ. 7). Ἐχω τὴν γνώμην ὅτι τὰ στοιχεῖα ταῦτα μαρτυροῦν ὅτι τὸ τέμπλον ἐξετείνετο οὐχὶ μόνον ἐγκαρσίως τοῦ μεσαίου κλίτους ὡς ἐν Torcello¹ καὶ ἐν Χαλινάδῳ Λέσβου² ἀλλὰ προεξετείνετο καὶ κατὰ πλάτος τῶν δύο κλιτῶν, περιορίζον οὕτω ὅλον τὸ ἀδιαίρετον ἐγκάρσιον κλίτος, τοῦ ὁποίου οἱ ἐκατέρωθεν τῆς Ἀγ. Τραπεζῆς χώροι, πρὸς βορρᾶν καὶ νότον τῶν στυλοβατῶν, ἀπομονούμενοι τῆς προεκτάσεως τοῦ κεντρικοῦ κλίτους εἶχον βοηθητικὸν προορισμόν³.

1 H. HOLTZINGER, Die altchristliche Architektur in systematischer Darstellung, Stuttgart 1889, 159 z.εξ. εἰκ. 107.

2 AN. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Χαλινάδου Λέσβου ABME 3, 1937, 122 εἰκ. 8.

3 Δὲν δυνάμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν τοὺς χώρους

Καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῶν μακρῶν τοίχων τῆς βασιλικῆς ἀπεκαλύφθησαν συνεχῇ τοιχία, ὕψους 0.45 μ. καὶ πλάτους 0.40 μ., τὰ ὅποια ἐχρησίμευον ὡς ἔδρανα διὰ τοὺς ἐκκλησιαζομένους¹. Τὰ βάθρα αὐτὰ ἀνήκουν, ὡς διεπιστώθη, εἰς τὴν δευτέραν περίοδον τῆς βασιλικῆς καὶ μάλιστα κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν ἐκ τῶν ὑστέρων κατασκευασθέντα, ὡς ἀποδεικνύει τὸ ἐπίχρισμα τῶν μακρῶν τοίχων, τὸ ὁποῖον καλύπτει αὐτοὺς μέχρι τῆς βάσεως καὶ ἡ θέσις τοῦ θωρακίου τῶν κιγκλίδων τοῦ νοτίου κλίτους (εἰκ. 7, 9).

Γ. ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Εἰς τὴν τρίτην καὶ τελευταίαν περίοδον ἀνήκει τὸ μικρὸν ναῦδριον (εἰκ. 7), τὸ ὁποῖον ἀντικατέστησε τὴν μεγάλην βασιλικήν² ἤδη ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς ἀκόμη χρόνους, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω.

Τοῦτο εἶναι μονόκλιτος μετὰ προεξεχούσης ἡμικυκλικῆς ἀψίδος βασιλική, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 6.00 μ. × 2.90 μ., ἐκτισμένη εἰς τὸν ἄξονα τοῦ μεγάλου ναοῦ καὶ καταλαμβάνουσα τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ κεντρικοῦ κλίτους αὐτοῦ.

Τὸ οἰκοδομικὸν ὕλικόν, δι' οὗ εἶναι ἐκτισμένον τὸ παρεκκλήσιον, προήρχετο ὅλον ἐκ τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς. Κίονες, κιονόκρανα, βάσεις, θυρώματα, τμήματα τοῦ στυλοβάτου τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ θωράκια ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ τοὺς μακροὺς τοίχους, ἐνῶ ἡ κόγχη κατεσκευάσθη ἐξ ἀργολιθοδομῆς λίαν ἀμελῶς.

Ὁ βόρειος τοίχος ἐξωτερικῶς μὲν καὶ εἰς ἀπόστασιν 2.60 μ. ἀπὸ τῆς ἀνατολικῆς ἀκμῆς αὐτοῦ κάμπτεται σχηματίζων παραλληλόγραμμον, ἐσωτερικῶς δὲ τετραγώνον διαστάσεων 1.60 μ. × 0.50 μ. Αἰτία τῆς τοιαύτης διαμορφώσεως τοῦ τοίχου ἦτο ὁ κάτωθεν αὐτοῦ εὕρισκόμενος κιβωτιόσχημος τάφος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου δὲν ἦτο δυνατὴ ἡ ἔδρασις τοῦ τοίχου. Ὁ τάφος οὗτος εἶναι μεταγενέστερος τῆς δευτέρας περιόδου τῆς βασιλικῆς, διότι, ἐκτὸς ἐνὸς νομίσματος εὕρεθέντος ἐντὸς αὐτοῦ καὶ ἀνήκοντος εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς βασιλείας Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, καὶ τὰ μάρμαρα τὰ συνθένοντα τὸν τάφον προέρχονται, τὰ μὲν τῶν μακρῶν πλευρῶν ἐκ τῶν κατακορύφων σταθμῶν θύρας τινὸς τῆς βασιλικῆς, τὰ δὲ τῶν στενῶν ἐκ τοῦ κατωφλίου καὶ τοῦ ὑπερθύρου αὐτῆς.

Τέλος εἰς τὸ κέντρον τῆς κόγχης εὐρέθη κατὰ χώραν κιονίσκος, ὅστις ἐχρησίμευεν ὡς βάσις τῆς Ἀγ. Τραπέζης.

Νάρθηξ. Ἐκ τῆς νηὸς πρὸς τὸν νάρθηκα φέρουν τρίβηλον καὶ δύο, ἀνά

τούτους ὡς παστοφόρια, τῶν ὁποίων ἡ διαμόρφωσις καὶ ὁ προορισμὸς ἦσαν τελείως διάφορα (Πβλ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, 190 κ.ἐξ. ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ξυλόστεγος Βασιλική, 224 κ.ἐξ.).

1 Ε. ΠΕΛΕΚΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1920, 86. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ Χριστιανικαὶ Θῆβαι, 119. ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΑΔ 1929, 5 εἰκ. 1. Α. Μ. SCHNEIDER, ΑΜ Ι, IV, 1929, 122 εἰκ. 14. Ε. ΣΤΙΚΑΣ, ΠΑΕ 1952, 76. Ε. DYGGVE-E. EGGER,

Forschungen in Salona III, 92 πίν. 1.

2 Συνήθη εἶναι τὰ μικρὰ ναῦδρια, τὰ ὅποια ἀντικαθιστοῦν εἰς τοὺς μετέπειτα αἰῶνας μεγάλας βασιλικάς. Πβλ. καὶ τὸ ναῦδριον ἐπὶ τῆς ἐσχάτως ἀποκαλυφθείσης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς παρὰ τὴν Βραυρῶνα (Ἀττική). Ε. ΣΤΙΚΑΣ, Ἀνασκαφὴ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς παρὰ τὴν Βραυρῶνα, ΠΑΕ 1951, 54 σημ. 1.

μίαν εκατέρωθεν τούτου, πύλαι (εἰκ. 2). Κατὰ χώραν διετηρήθησαν τὰ τετράγωνα ὑπόβαθρα τῶν βάσεων τοῦ τριβήλου (εἰκ. 10), τοῦ ὁποίου τὸ πλάτος μετρεῖ 7.15 μ., καταλαμβάνον οὕτω ὅλον τὸ πλάτος τοῦ κεντρικοῦ κλίτους ἀφαιρουμένου τοῦ μήκους τῶν κατ' ἀντικρὺ πεσσῶν, ἥτοι 1.30 μ. Εἰς τὰ ἀνοίγματα τῶν πλαγίων θυρῶν, αἵτινες συγκοινωνοῦν ἀμέσως πρὸς τὰ πλάγια κλίτη, εὐρέθησαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν μικρὰ τμήματα τῶν ἡμικυκλικῶν τόξων, τὰ ὅποια ἠνοίγοντο ἄνωθεν τῶν θυρῶν ὡς καὶ τμήματα τῶν μαρμαρίνων οὐδῶν.

Ὁ νάρθηξ κατὰ μὲν τὸ μήκος εἶναι ἴσος πρὸς τὸ πλάτος τῆς βασιλικῆς κατὰ

Εἰκ. 10. Τμήμα τοῦ νάρθηκος μετὰ τῶν ὑποβάθρων τῶν βάσεων τοῦ τριβήλου.

δὲ τὸ πλάτος αὐτοῦ μετρεῖ ἐσωτερικῶς 5.30 μ., ἥτοι εἶναι πλατύτερος (2.20 μ.) τῶν ἀκραίων κλιτῶν, ὅπερ παρατηρεῖται καὶ εἰς ἄλλας τινὰς βασιλικὰς¹, ἐνῶ συνήθως τὸ πλάτος τῶν πλαγίων κλιτῶν καὶ τοῦ νάρθηκος εἶναι ὅμοιον. Εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν αὐτοῦ ἀνοίγονται τρεῖς θύραι ἀντίστοιχοι πρὸς τὸ τριβήλον καὶ τὰς πλαγίας τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ πλάγαι μὲν ἔχουσιν ἀνοίγματα

¹ Εἰς τὰς βασιλικὰς: Δίου Πιερίας (Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ, ΠΑΕ 1928, 86 κ.εξ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαί, 180 εἰκ. 11), Ἀφεντέλλη καὶ Ἐρεσοῦ Λέσβου (ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΑΔ 1929, 43 εἰκ. 46. 29 εἰκ. 30), Πηλίου (JHS 1906, 152. BSA XIII, 1906/7, 320 πίν. X. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. 128 εἰκ. 13), Φανῶν Χίου (ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Monuments byzantins de Chios, Athènes 1930, πίν. 6), Φιλίππων Α (P. LEMERLE, ἔ. ἀ. 325, πίν. XV-XVI), Δωδώνης (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. 204 εἰκ. 35), Ἰλισοῦ (ΕΜΜ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1945/48,

76 εἰκ. 9. Ὁ αὐτὸς ἐν Cahiers Archéologiques V, 1951, 70 εἰκ. 7), Ἐλευθερῶν (Ε. ΣΤΙΚΑΣ, ΠΑΕ 1939, 49 εἰκ. 5), Κορίνθου (Hesperia 1943, 180 εἰκ. 12), Gülbachce (G. WEBER, Byz. Zeit. 1901, 570. K. MICHEL, Die altchristliche Kirchenanlage von Gülbachce, bei Smyrna ἐν Forschungen zur Kirchengeschichte und christlichen Kunst, Joh. Ficker gewidmet, Leipzig 1931, 185 εἰκ. 22), Μαναστηριῶν Σάλωνος (Ε. ØYGGVE, History of Salonitan Christianity, 73 εἰκ. IV, 30) κ. ἀ.

1.50 μ. ἡ δὲ ἔναντι τοῦ τριβήλου, εἰς τὴν ὁποῖαν διατηρεῖται τὸ ἐξωτερικὸν τμήμα τοῦ κατωφλίου, 2.00 μ. Εἰς τὸν βόρειον στενὸν τοῖχον ἀνοίγονται δύο πύλαι, ἑξ ὧν ἡ μὲν μία διὰ τριῶν ἀναβαθμῶν ὁδηγεῖ εἰς συνεχόμενα διαμερίσματα προσκτισμάτων (εἰκ. 11) ἡ δὲ ἑτέρα εἰς τετράγωνον χώρον, ὁ ὁποῖος ἐνδεχομένως ἐχρησίμευεν ὡς κλιμακοστάσιον διὰ τὸν γυναικωνίτην. Εἰς τὸν παράλληλον νότιον τοῖχον ὑπάρχει, ἰσομεγέθους πρὸς τὴν ἔναντι αὐτῆς, πύλη, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ εἰς ἕτερα προσκτίσματα.

Τέλος εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ νάρθηκος ἀνοίγονται τρεῖς πύλαι¹ ὁδη-

Εἰκ. 11. Εἰσόδος ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ νάρθηκος ὁδηγοῦσα εἰς τὰ προσκτίσματα.

γοῦσαι πρὸς τὸ αἶθριον (εἰκ. 1). Ἐκ τούτων ἡ κεντρικὴ ἔχει τὸ αὐτὸ ἄνοιγμα τοῦ ἔναντι αὐτῆς καὶ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἄξονος τοῦ μεσαίου μετακιονίου τοῦ τριβήλου (2.00 μ.) ἐνῶ αἱ ἀκραῖαι, ἐκφεύγουσαι αἰσθητῶς ἐκ τοῦ ἄξονος τῶν πλαγίων θυρῶν τοῦ κυρίως ναοῦ, εἶναι ὀλίγον τι πλατύτεραι (1.50 μ.) αὐτῶν.

Προβληματικὴ παρουσιάζεται ἡ ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωσις τοῦ νάρθηκος, ἐὰν δῆλον ὅτι οὗτος ἐχωρίζετο εἰς τρία μέρη ὡς καὶ ὁ κυρίως ναός. Τεκμήρια

¹ Σπανία εἶναι ἡ ὑπαρξὶς κεντρικῆς εἰσόδου εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ νάρθηκος εἰς τὰς ἐν Ἑλλάδι βασιλικάς. Συνήθως εἰς τὴν θέσιν τῆς κεντρικῆς πύλης ἀνοίγεται τρίλοβον παράθυρον. Διὰ τὴν ἐξηγητικὴν τῆς ἰδιομορφίας αὐτῆς τῶν ἐλλαδικῶν βασιλικῶν διετυπώθησαν διάφοροι ἀπόψεις. Βλ. ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, ΑΔ 1929,

29 καὶ σημ. 2. Τοῦ αὐτοῦ, *Εὐλόστεγος Βασιλική*, 142. ΑΝΔΡ. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΝ, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Βοσκοχωρίου, *Μακεδονικά* 1, 1940, 10. P. LEMERLE, ἔ.δ. 327. Σ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΝ, *Παλαιοχριστιανικά μνημεῖα Θεσσαλονίκης*, 16.

ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς εἶναι αἱ δύο ἔναντι τῶν ἀνατολικῶν πεσσῶν προεξέχουσαι ἐκ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος παραστάδες. Ἡ ὑπαρξίς αὐτῶν δὲν δικαιολογεῖται ἄλλως εἰμὴ ὅτι ἐχρησίμευον ὡς βάσεις ἀνοιγομένων ἐπ' αὐτῶν τόξων, ἅτινα ἐχώριζον ἐγκαρσίως τὸν νάρθηκα. Συγχρόνως ὁμως ἡ ἔλλειψις εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν παραλλήλων πεσσῶν δημιουργεῖ πρόβλημα στηρίξεως τοῦ ἐτέρου ποδὸς τοῦ τόξου. Ποία λύσις ἐχρησιμοποιήθη εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτήν; Τῶν μαρμαρίνων κιλλιβάντων εἰς τὸ ὕψος τῆς ἀπολήξεως τῶν κατὰ δυσμὰς παραστάδων; Νομίζω ὅτι μία τοιαύτη λύσις δὲν εὐσταθεῖ οὔτε ἀρχιτεκτονικῶς οὔτε αἰσθητικῶς. Ἐκ παραλλήλου ὀφείλω νὰ ὁμολογήσω ὅτι ἀδυνατῶ νὰ δώσω ἄλλην τινὰ λογικὴν λύσιν εἰς τὸ πρόβλημα¹.

Ὅλον τὸ μῆκος τοῦ νοτίου τοίχου, πλὴν τοῦ κενοῦ τοῦ δημιουργουμένου ἐκ τῆς θύρας, καταλαμβάνει κτιστὸν ἔδρανον. Ἡ ὑπαρξίς τοιοῦτου ἔδρανου εἰς τὸν νάρθηκα διεπιστώθη καὶ εἰς ἄλλας βασιλικὰς ἐν Ἑλλάδι καὶ ἀλλαχοῦ² ἐχρησίμευε δὲ διὰ νὰ κάθηνται οἱ εἰς τὸν νάρθηκα παραμένοντες, οἱοὶ ἦσαν οἱ ἀνήκοντες εἰς ὠρισμένα στάδια ἁμαρτωλῶν χριστιανοὶ καὶ οἱ κατηχούμενοι³.

Αἶθριον. Οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τῆς βασιλικῆς προεκτείνονται καὶ πέραν τοῦ νάρθηκος πρὸ τῆς δυτικῆς δὲ πλευρᾶς αὐτοῦ καὶ εἰς ἀπόστασιν 3.20 μ. ὑπάρχει κιονοστοιχία ἐκ τεσσάρων κιόνων (εἰκ. 2, 12), τῶν ὁποίων οἱ δύο ἐκατέρωθεν ἀκραῖοι ἀντικρύζονται μὲ τὰς ἐκ τῶν βορείων καὶ νοτίων τοίχων ἐκφευγούσας γωνιαίας παραστάδας μήκους 1.20 μ. Ἐκ τῆς ἀνατολικῆς κιονοστοιχίας τοῦ αἵθριου ἀνευρέθησαν κατὰ χώραν αἱ βάσεις τῶν κιόνων καθήμεναι ἐπὶ τετραγώνων μαρμαρίνων πλακῶν πάχους 0.04 μ. Εἰς τὸ μέσον τοῦ νοτίου τοίχου μεταξὺ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος καὶ τῆς ἀνατολικῆς κιονοστοιχίας τοῦ αἵθριου ἀνοίγεται πύλη πλάτους 1.50 μ. Ἐπὶ τοῦ κατωφλίου αὐτῆς εὐρέθη τμήμα τόξου ἐκ πλίνθων ἐκ τοῦ καταπεσόντος τοξωτοῦ ἀνοίγματος. Ἡ πύλη εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν ἐχρησίμευε διὰ τὴν εἴσοδον εἰς τὸν ναὸν ἐκείνων οἵτινες εὐρίσκοντο εἰς τὰ νοτίως τοῦ αἵθριου καὶ τοῦ νάρθηκος δύο προσκτίσματα.

Ἡ πλήρης ἀποκάλυψις τοῦ χώρου τοῦ αἵθριου δυστυχῶς δὲν κατέστη δυνατή, διότι ἐπ' αὐτοῦ διέρχεται ἡ κεντρικὴ ὁδὸς τοῦ χωρίου Κρηνίδων καὶ διάφοροι ἀποχετευτικαὶ κατασκευαί. Ἐκ πληροφοριῶν ὁμως, τὰς ὁποίας συνέλεξα, συνάγεται ὅτι κατὰ τὴν κατασκευὴν τῶν ἀποχετευτικῶν ἔργων καὶ τῆς ἀσφαλτοστρώτου ὁδοῦ

1 Ὁμοίως παραστάδας φέρει εἰς τὸν ἀνατολικὸν ὁμως τοῖχον τοῦ νάρθηκος ἄνευ παραλλήλων εἰς τὸν δυτικὸν καὶ ἡ βασιλικὴ τῆς Μαναστηρινῆς τοῦ Σάλωνος (Ε. DYGGVE, ἔ. ἀ. 83, εἰκ. IV, 30, Forschungen in Salonica II, 49 κ.ἐξ.).

2 Βασιλικαί: Βραυρῶνος (Ε. ΣΤΙΚΑΣ, ΠΑΕ 1952, εἰκ. 1), Ὑψηλομετώπου (ΑΝ. ΟΡΑΝΔΟΣ, ΑΔ 1929, 10 εἰκ. 1), Λεβήνος Κρήτης (G. GEROLA, Atti del R. Istituto Veneto di Scienze, LXXIV, 1153), Μαναστηρινῆς Σάλωνος (Ε. DYGGVE, ἔ. ἀ.).

3 Ἡ τῶν προσκλαιόντων θέσις δὲν εἶναι ὁ νάρθηξ ἀλλὰ ἡ αὐλή, τὸ αἶθριον, τὰ ἔξω τῆς πύλης τοῦ εὐ-

κηρίου (ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΕΟΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ Κανονικὴ ἐπιστολή, Migne P. G. 10, 1048) Δεύτερον στάδιον εἶναι ἡ τάξις τῶν ἀκροωμένων, τῶν ὁποίων ἡ ἀκρόασις ἐνδοθὶ τῆς πύλης ἐν τῷ νάρθηκι, ἐνθα ἐστᾶναι χρὴ τὸν ἡμαρτηκότεν ἕως τῶν κατηχουμένων καὶ ἐντεῦθεν ἐξέρχονται ἀκούων γὰρ φησι τῶν γραφῶν καὶ τῆς διδασκαλίας, ἐκβαλλέσθω καὶ μὴ ἀξιοῖσθω προσερχῆς (ΓΡΗΓΟΡ. ΝΕΟΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, ἔ. ἀ.). Εἰς τὸν νάρθηκα ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ἴσταντο πολλάκις καὶ οἱ πένητες, ὡς μαρτυροῦσιν ἐμμέσως ὁμιλίαι Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας (ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ, Migne P. G. 35, 873. ΙΩΑΝΝ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, Migne P. G. 62, 466).

εὐρέθησαν πλῆθος κίωνων καὶ κιονοκράνων, ὁμοίων, κατὰ τὰς μαρτυρίας τῶν ἐργασθέντων εἰς τὰ ἄνω ἔργα, πρὸς τὰ κιονόκρανα, τοὺς κίονας καὶ τὰς βάσεις τοῦ κυρίως ναοῦ. Τεμάχια αὐτῶν διέκρινα καὶ ἐγὼ εἰς τοὺς τοίχους νεοδμήτων ἐν τῷ χωρίῳ οἰκιῶν. Ἐκ τοῦ πλῆθους τούτου τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καθὼς καὶ ἐκ τῶν συνεχιζομένων ἐξωτερικῶν τοίχων τεκμαίρεται ὅτι ἡ ὑπάρχουσα κιονοστοιχία δὲν ἀπετέλει ἐξωνάρθηκα ἐν παραστάσι κατὰ τὴν μορφήν τοῦ νάρθηκος τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγ. Σεργίου ἐν Ντάρ-Κίττα¹ (τέσσαρες κίονες), τοῦ προπύλου τῆς βασιλικῆς τῆς Θεοτόκου τοῦ Πηλίου² ἢ τῆς βασιλικῆς τῆς Βραυρῶνος³, ἀλλὰ τετρά-

Εἰκ. 12. Ἀνατολικὴ κιονοστοιχία τοῦ αἵθριου.

στων αἵθριον. Οὕτω ἡ ἡμετέρα βασιλικὴ μετὰ τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φιλίππων⁴ ἀποτελοῦν ἐξαίρεσιν τοῦ κανόνος, ὁ ὁποῖος διέπει τὰς βασιλικὰς τῆς ἡπειρωτικῆς καὶ τῆς νησιωτικῆς Ἑλλάδος. Εἰς τὰς βασιλικὰς αὐτὰς εἴτε παραλείπεται ἡ στοὰ εἴτε κατὰ τὴν πλευρὰν αὐτὴν τὸ αἵθριον ἐνοῦται μετὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος, ὅπου τὸ τρίλοβον παράθυρον⁵.

Κατὰ ταῦτα τὸ αἵθριον τῆς ἔξω τῶν τειχῶν βασιλικῆς τῶν Φιλίππων ἦτο περίπου ὅμοιον πρὸς τὸ αἵθριον ἄλλων παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν, τὰς ὁποίας γνωρίζομεν ἐκ περιγραφῶν⁶. Τὸ αἵθριον μιᾶς τοιαύτης βασιλικῆς (τοῦ Ἀγ. Σεργίου τῆς Γάζης) δίδει ἐν ἀναπαραστάσει ἐπὶ τῇ βάσει τῆς περιγραφῆς τοῦ Χορι-

¹ H. C. BUTLER, *Architecture and other Arts*, New York 1904, 350 εἰκ. 51. ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Εὐλόστεγος Βασιλική*, 134 εἰκ. 94. Ἄλλα παραδείγματα παρ' ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ἑ.ἀ.

² BSA XIII, 1906/7, 310 πίν. X, XII. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Παλαιοχριστιανικαὶ Βασιλικαί*, 183 εἰκ. 14.

³ Ε. ΣΤΙΚΑΣ, ΠΑΕ 1952, 74 εἰκ. 1.

⁴ P. LEMERLE, ἑ.ἀ. 307 κ.ἐξ.

⁵ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἑ.ἀ. 217-218. ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Εὐλόστεγος Βασιλική*, 99-104 καὶ σχετικαὶ κατόψεις ἐν σ. 100-101.

⁶ Βασιλικαὶ Ἀγ. Στεφάνου καὶ Ἀγ. Σεργίου Γάζης (ΧΟΡΙΚΙΟΣ, Ἐγκώμιον εἰς Μαρκιανὸν I, 20. II, 30· ἑκδ. Förster-Richtsteig, 36,8), βασιλικὴ Τύρου (ΕΥ-

κίου ὁ ΑΝ. ΟΡΑΝΔΟΣ εἰς τὴν «Ξυλόστεγον βασιλικὴν» αὐτοῦ¹.

Τὸ δάπεδον τῶν στοῶν, τὸ ὁποῖον εὐρίσκεται εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον πρὸς τὸν τοῦ αἰθρίου χῶρον τῆς αὐλῆς, ἦτο ἐπεστρωμένον διὰ πλινθίνων πλακῶν διαστ. 0.30 μ. × 0.30 μ.,

ΝΑ. τοῦ αἰθρίου καὶ ἐν μεσοτοιχίᾳ μετ' αὐτοῦ ὑπάρχει διαμέρισμα, πλάτους 3.00 μ. μήκους δὲ ἀκαθορίστου, τὸ ὁποῖον κατὰ τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον φέρει θυρίδα (1.00 μ.), γειτονεύουσαν πρὸς τὴν πλαγίαν πύλην τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ αἰθρίου.

Προσκτίσματα. Καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ βορείου τοίχου, ἀπὸ τοῦ νάρθηκος μέχρι τῆς ΒΑ. γωνίας τῆς βασιλικῆς ὡς καὶ εἰς τὸν νότιον τοῖχον τοῦ αἰθρίου καὶ τοῦ ναοῦ, διαμορφοῦνται διὰ μεσοτοιχίας μετὰ τῆς βασιλικῆς καὶ ἄνευ συμμετρικῆς διατάξεως πέντε διάφορα προσκτίσματα, ἐξ ὧν τὰ δύο πρὸς βορρᾶν, *τῇ βασιλείᾳ συζεύγνυται καὶ ταῖς ἐπὶ τὸν μέσον οἶκον εἰσβολαῖς ἐνοῦται*² (εἰκ. 2, 9).

Κλιμακοστάσιον. Τὸ μικρότερον ἐξ ὅλων τῶν ἀνωτέρω προσκτισμάτων εἶναι τὸ ΒΔ. τοῦ νάρθηκος μικρῶν σχετικῶς διαστάσεων (3.20 μ. × 4.20 μ.) τετράγωνον διαμέρισμα, τὸ ὁποῖον ἐπικοινωνεῖ μετὰ τοῦ νάρθηκος διὰ στενῆς πύλης (1.00 μ.) καὶ δύο βαθμίδων, ἐξ ὧν ἡ δευτέρα διπλασία τῆς πρώτης εἰς πλάτος. Παρὰ τὴν θύραν εὐρέθῃ πρόχειρος χριστιανικὸς τάφος καλυπτόμενος διὰ μαρμαρίνης πλακὸς μετὰ λατινικῆς ἐπιγραφῆς (βλ. κατωτέρω). Οὐδὲν ἕτερον διεπιστώθη εἰς τὸ διαμέρισμα τοῦτο. Ὁ τελείως ἀπομεμονωμένος αὐτὸς χῶρος καὶ ἔνεκα τῆς θέσεώς του καὶ ἐν συγκρίσει πρὸς ἄλλα παρόμοια κτίσματα³, ἐχρησίμευε, πιστεύω, ὡς κλιμακοστάσιον διὰ τὸ ὑπερῶν. Αἱ κλίμακες δὲ αὐταὶ ἦσαν καθ' ὁλοκληρίαν ξύλιναι, διὸ καὶ οὐδὲν ὑπόλειμμα αὐτῶν διεσώθη. Τὸ διατηρηθὲν ἐπίσης ὕψος τῶν τοίχων τοῦ διαμερίσματος δὲν ἐπιτρέπει τὴν διαπίστωσιν τῆς ὑπάρξεως ὁπῶν, ἐν αἷς θὰ ἐνεσφηνοῦντο αἱ δοκίδες τῶν βαθμίδων, ὡς παρατηρεῖται τοῦτο εἰς τὴν βασιλικὴν Α τῶν Φιλίππων⁴.

Διακονικόν. Ἀνατολικῶς τοῦ κλιμακοστασίου ἐκτείνεται τὸ διακονικόν (εἰκ. 2), τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖται ἐκ δύο συνεχόμενων διαμερισμάτων (4.40 μ. × 3.40 μ. καὶ 5.60 μ. × 3.40 μ.), ἅτινα ἐπικοινωνοῦν μετὰ τοῦ ναοῦ, τὸ μὲν πρῶτον διὰ πύλης καὶ τριῶν βαθμίδων πρὸς τὸν νάρθηκα, τὸ δὲ ἐσώτερον διὰ πύλης πρὸς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ βορείου κλίτους. Ἡ εἴσοδος αὐτὴ εἰς μεταγενεστέρους χρόνους

ΣΕΒΙΟΣ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία (ἐκδ. E. Schwartz, Leipzig 1932) X 4, 39, σ. 380, βασιλικὴ Θεοτόκου (ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, Περὶ Κτισμάτων, ἐκδ. Βόννης 322), Ναὸς Ἁγ. Σοφίας (ἐκτὸς τῆς Ἐκφράσεως τοῦ ΣΙΑΕΝΤΙΑΡΙΟΥ, ἐκδ. Βόννης 591, βλ. καὶ κάτωθιν ἀνασκαφῶν ἐν Α. Μ. SCHNEIDER, Byzanz. Vorarbeiten zur Topographie und Archäologie der Stadt [Istanbuler Forschungen, 8] 75, εἰκ. 36).

¹ ΑΝ. ΟΡΑΝΔΟΣ, ἔ. ἀ. 102 εἰκ. 57.

² ΕΥΣΕΒΙΟΣ, ἔ. ἀ. X 4, 45 σ. 381, ἐνθα ὁμιλεῖ περὶ τῶν προσκτισμάτων τοῦ ἐν Τύρῳ ναοῦ.

³ P. LEMERLE, ἔ. ἀ. 332. ΑΝ. ΟΡΑΝΔΟΣ, ΠΑΕ 1933, 82. Ἡ βασιλικὴ Α τῶν Φιλίππων εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο εἶναι ἡ ἀμεσώτερον ἔχουσα σχέσιν πρὸς τὴν ἡμετέραν. Βλ. ΑΝ. ΟΡΑΝΔΟΥ, Ξυλόστεγος Βασιλική, 140, 200 καὶ σημ. 1, ἐνθα σχετικὰ παραδείγματα.

⁴ P. LEMERLE, ἔ. ἀ.

ἐφράχθη. Εἰς τὴν ΝΑ. γωνίαν τοῦ δυτικοῦ διαμερίσματος καὶ εἰς ὕψος 0.61 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου ἀπεκαλύφθη τετράγωνον κτίσμα διαστάσεων 1.42 μ. × 1.07 μ. Ἡ βόρειος πλευρὰ τοῦ ὑπερυψοῦται κατὰ 0.09 μ. εἰσέτι. Τὸ πάχος τῆς ὑπερυψώσεως αὐτῆς εἶναι 0.30 μ. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ κτίσματος καλύπτεται διὰ μεγάλων τετραγώνων ὀπτοπλίνθων διαστ. 0.39 μ. × 0.30 μ. × 0.04 μ.

Ἄδηλος παραμένει ὁ προορισμὸς τοῦ περιέργου τούτου κτίσματος, τοῦ ὁποῖου ὅμοιον κατὰ τὴν μορφήν, μικροτέρων μόνον διαστάσεων, διεπιστώθη εἰς τὴν βασιλικὴν Α τῶν χριστιανικῶν Θηβῶν τῆς Θεσσαλίας¹, εἰς τὴν Basilica Urbana εἰς Σάλωνα² καὶ εἰς τὴν Συρίαν³. Ὁ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ χαρακτηρίζει τὸ κτίσμα τοῦτο ὡς χωνευτήριον⁴. Ἡ ἔλλειψις ὅμως ἀποχετευτικοῦ σωλῆνος ἢ μιᾶς τουλάχιστον σχετικῆς ὀπῆς, ἢ τελείως λεῖα ἄνω ἐπιφάνεια καὶ ἡ διαμόρφωσις τῆς βορείου πλευρᾶς αὐτοῦ ἀποκλείουν τὴν χρῆσιν τοῦ μικροῦ τούτου κτίσματος ὡς χωνευτηρίου. Εἰς τὸν προθάλαμον τοῦτον τοῦ διακονικοῦ τῆς ἡμετέρας βασιλικῆς καὶ εἰς τὴν ἔναντι τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος κτίσματος γωνίαν ὑπάρχει ἕτερον χθαμαλὸν καὶ κατὰ τὰ τρία τέταρτα κυκλικὸν κατασκευάσμα ἐκ πλίνθων καὶ κορασανίου, ἀκτῖνος 0.50 μ. Καὶ τοῦτο στερεῖται ὀπῆς ἢ ἄλλου συστήματος ἀποχετεύσεως.

Ποῖος ὅμως ὁ προορισμὸς τῶν περιέργων τούτων κτισμάτων;

Γνωρίζομεν ἐκ τῶν ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΩΝ ΔΙΑΤΑΓΩΝ τὸ εἶδος τῶν *θυσιῶν*, ἧτοι τῶν *προσφορῶν*, αἵτινες δέον νὰ προσφέρονται πρὸς τὸν ἐπίσκοπον ὡς πρὸς πατέρα ἐκ μέρους τῶν πιστῶν. Αἱ *θυσίαι* δ' αὗται εἶναι: *ἡ ἀπαρχὴ σίτου, οἴνου, ἐλαίου, ὀπώρας, ἐρέας καὶ πάντων, ὧν Κύριος ὁ Θεὸς ἐπιχορηγεῖ ὑμῖν*⁵. Ἡ ποικιλία τῶν εἰδῶν τῶν προσφορῶν ἐπέβαλεν ἴσως τὴν χρησιμοποίησιν τοῦ πρώτου τούτου διαμερίσματος καὶ τὴν ἐν αὐτῷ κατασκευὴν τῆς περιγραφείσης κτιστῆς τραπέζης μὲ εἰδικὸν πιθανῶς προορισμὸν τὴν ἀπόθεσιν ἐπ' αὐτῆς καὶ εἰς τὴν ἔναντι λεκάνην ὀρισμένου εἶδους ἢ εἰδῶν ἐκ τῶν προσφορῶν.

Τὸ ἐσώτερον τετράγωνον διαμέρισμα, διαστάσεων 5.60 μ. × 3.50 μ., ἐπικοινωνεῖ μετὰ τοῦ βορείου κλίτους διὰ θύρας πλάτους 1.00 μ., ἣτις εὐρέθη ἐντοιχισμένη (εἰκ. 2).

Εἰς τὴν εὐθείαν τῆς ἀνατολικῆς παραστάδος τῆς πρὸς τὸν ναὸν πυλίδος καὶ εἰς τὸ μέσον τοῦ διαμερίσματος εὐρέθησαν ἐμπεπηγμένοι εἰς τὸ ἔδαφος τρεῖς κιονίσκοι ὡς καὶ ἕτερος παρακείμενος ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, σχετικῶς λεπτός, μεθ' ἁπλοῦ κιονοκράνου, φέροντος εἰς τὸ κέντρον αὐτοῦ ἐγκοπήν. Παρὰ τὸν κιονίσκον τοῦτον ἀπεκαλύφθη ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἐρριμμένη μαρμαρίνη παραλληλόγραμμος τράπεζα (0.88 μ. × 1.85 μ.) τετραυσμένη μετὰ ὑπερέχοντος γλυπτοῦ περιχειλώματος (εἰκ. 13). Ἡ τράπεζα, τὴν ὁποίαν ἀνεῖχον οἱ τέσσαρες κατὰ χώραν εὐρεθέντες κιονίσκοι, οἵτινες εἶναι προχείρως τοποθετημένοι, προερχόμενοι πιθανῶς ἄλλοθεν, ἔχει στενὴν ὁμοιότητα πρὸς τὴν τοῦ Σάλωνος⁶. Ἐχρησίμευε, πιστεύω, ὡς τράπεζα προσφο-

1 Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας, 44.

2 W. GERBER, Forschungen in Salona I, 65 εἰκ. 122.

3 H. BAYER, Der syrische Kirchenbau, 139 κ. ἐξ.

4 Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. 47.

5 MIGNE, P. G. 1, 660.

6 E. DYGGVE - E. EGGER, Forschungen in Salona III, 46 εἰκ. 53.

ρῶν¹. Οὐδὲν ἕτερον κτιστὸν ἢ μαρμαρίνον βοηθητικὸν ἔπιπλον διεπιστώθη εἰς τὸ δεύτερον τοῦτο διαμέρισμα. Ὁ χώρος οὗτος λοιπὸν, ἔχω τὴν γνώμην, εἶναι κατὰ τὴν ΔΙΑΘΗΚΗΝ τοῦ Κυρίου Ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ: *in quo considens sacerdos cum protodiacono et lectoribus inscribat nomina eorum, qui offerunt oblationes*². Διότι φυσικώτερον καὶ λογικώτερον θεωρῶ ἐκεῖ ὅπου ἐγίνοντο αἱ προσφοραὶ νὰ κατεγράφοντο καὶ τὰ ὀνόματα τῶν προσενεγκόντων ἢ ἄλλου μὲν νὰ κατετίθεντο αἱ προσφοραὶ καὶ ἄλλου, καὶ μάλιστα παρὰ τὸ Ἱερὸν Βῆμα, νὰ ἐγίνετο ἡ καταγραφή τῶν ὀνομάτων τόσου πλήθους πιστῶν³. Μετὰ ταῦτα ἐλάμβαν

Εἰκ. 13. Ἡ εὗρεθεῖσα εἰς τὸ ΒΔ. πρόσκτισμα τράπεζα μετὰ τῶν βάσεων αὐτῆς (κατὰ χώραν).

νον χώραν αἱ δεήσεις καὶ δὴ καὶ καθ' ὃν χρόνον οἱ διάκονοι, κατὰ τὰς ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΑΣ ΔΙΑΤΑΓΑΣ, προσῆγον τὰ δῶρα τῷ ἐπισκόπῳ πρὸς τὸ θυσιαστήριον⁴ ὅτε, συμφώνως πρὸς τὴν ΔΙΑΘΗΚΗΝ, ὁ ἀναγνώστης ἢ ὁ πρῶτος τῶν διακόνων ἐποιεῖτο μνείαν τῶν προσενεγκόντων, *quam (commemorationem) pro illis sacerdotes coetusque*

1 Παρομοίας τραπέζας ἢ μᾶλλον ἐνδείξεις τοιούτων τραπέζων διεπίστωσε καὶ ὁ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ εἰς τὴν βασιλικὴν Δ τῶν Χριστιανικῶν Θηβῶν τῆς Θεσσαλίας, ΠΑΕ 1936, 57 πίν. Α. Τοῦ αὐτοῦ, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, 195 εἰκ. 109, ὅπου διατυπώνει τὴν ἄποψιν ὅτι τὸ εἰς τὴν βασιλικὴν βορείως τοῦ νάρθηκος ὡς κλιμακοστάσιον κατ' ἀρχὰς χαρακτηρισθὲν τετράγωνον κτίσμα, εἶναι διακονικὸν καὶ μάλιστα μοναδικὸν μέχρι τοῦδε παράδειγμα, διασῶζον εἰσέτι τὰς βάσεις τῶν τραπέζων τῆς προθέσεως.

2 J. QUASTEN, ἔ. ἀ. 239.

3 Περί τοῦ Διακονικοῦ βλ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ Πρόθεσις καὶ τὸ Διακονικὸν ἐν τῇ Ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ, Θεολογία, περιοδ. Β, 1, 1940, 77 κ.ἑξ. Ρ. LEMERLE, ἔ. ἀ. 383 κ. ἑξ., 385 κ. ἑξ.

4 Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. 92. Τελείως διαφορετικὴν τὰξιν ἐμβλέπω εἰς τὰ λεγόμενα τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν ἐὰν συσχετισθῶσι ταῦτα πρὸς τὰ βόρεια προσκτίσματα τῆς ἡμετέρας βασιλικῆς (βλ. κατωτέρω).

*supplicantes faciunt*¹. Οὕτω ἀντιλαμβάνομαι τὸν τε προορισμὸν τοῦ διακονικοῦ καὶ τὰ ἐν τῇ ΔΙΑΘΗΚῃ σχετικῶς πρὸς τὰς προσφοράς, τοὺς προσφέροντας καὶ τὴν ἀναγραφὴν τῶν ὀνομάτων ὑπὸ τοῦ κλήρου διαλαμβανόμενα.

Προσκεκολλημένον ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου καὶ ἐκτεινόμενον μέχρι τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τῆς βασιλικῆς ἀπεκαλύφθη ἕτερον συγκρότημα οἰκοδομημάτων, μήκους 10 μ., συγκείμενον ἐκ δύο διαμερισμάτων καὶ ἐνὸς διαδρόμου, πλάτους ἑλλοῦ μὲν 2.00 μ. ἑλλοῦ δὲ 1.00 μ., ὁ ὁποῖος περιβάλλει τὰ διαμερίσματα νοτίως καὶ βορείως καὶ ἐπικοινωνεῖ διὰ θυρίδος πάρχους 1.00 μ. μετὰ τοῦ βορείου κλίτους (εἰκ. 9). Τὸ δυτικῶς κείμενον διαμέρισμα, τὸ καὶ μεγαλύτερον, διαστ. 6.10 × 3.00 μ., συγκοινωνεῖ διὰ θυρίδος, πλάτους 1.00 μ., πρὸς τὸν διάδρομον. Τὸ δάπεδον τοῦ διαμερίσματος τούτου καλύπτεται διὰ τετραγώνων πλίνθων, διαστ. 0.30 μ. × 0.30 μ. × 0.03 μ. Εἰς τὸ κέντρον τοῦ δαπέδου εὐρέθη κατὰ χώραν λεπτὸς μαρμάρινος κιονίσκος μετὰ συμφυοῦς κωνικῆς βάσεως, φέρων ἄλλοτε μικρὰν τράπεζαν.

Τὸ δεύτερον τετράγωνον δωμάτιον (2.70 μ. × 2.80 μ.) διεπιστώθη ὅτι ἐξ ἀρχῆς ἦτο κεκλεισμένον πανταχόθεν, μὴ ἐπικοινωνοῦν πρὸς τὰ ἔξω, πλήρες δὲ χωμάτων καὶ λίθων ὥστε ποτὲ μὴ χρησιμοποιοῦν, μολονότι καὶ τούτου οἱ τοῖχοι ἐσωτερικῶς, ὡς καὶ τοῦ πρώτου, φέρουν εἰσέτι λείψανα λεπτοῦ καὶ λείου ἐπιχρίσματος.

Δύσκολος εἶναι ὁ ταυτισμὸς τῶν ἐν λόγῳ προσκτισμάτων πρὸς οἷονδῆποτε συγκεκριμένον βοηθητικὸν χώρον τῶν βασιλικῶν, μολονότι ἡ ἰδιομορφία αὐτῶν καὶ ἡ ἄμεσος ἐπικοινωνία των πρὸς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τῆς βασιλικῆς δηλοῦν οὐσιώδη προορισμόν.

Ἐπίσης ἡ διαπίστωσις, ὅτι εἰς τὸ κέντρον τοῦ πρώτου ἐκ τῶν διαμερισμάτων τούτων εὐρέθη κατὰ χώραν μικρὸς μετὰ συμφυοῦς βάσεως κιονίσκος διαπλατυνόμενος εἰς τὴν ἄνω ἀπόληξιν διὰ τὴν στερέωσιν ἐπ' αὐτοῦ ὀριζοντίου μαρμάρου - τραπέζης, ἀγνώστου σχήματος, μᾶς φέρουν εἰς ἄλλην σκέψιν. Μήπως τὸ διαμέρισμα τοῦτο ἐχρησίμευεν ὡς χώρος προσκομιδῆς ἢ προθέσεως, ἔνθα ἐγίνοντο καὶ αἱ ὑπὲρ τῶν προσενεγκόντων δεήσεις, ὡς ὀρίζει καὶ ἡ ΔΙΑΘΗΚΗ τοῦ Κυρίου²; Νομίζω ὅτι ἡ διατυπωμένη ἄποψις εἶναι λίαν πιθανή, ἐνισχυομένη ὑπὸ τῆς θέσεως τοῦ διαμερίσματος, τῆς δυνατότητος τῆς εὐχεροῦς κυκλοφορίας, τῆς ἀμέσου γειτονίας πρὸς τὸ Ἱερὸν Βῆμα καὶ τὴν Ἀγ. Τράπεζαν καὶ τῆς ὑπάρξεως ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ διαμερίσματος τῆς τραπέζης. Ἐὰν οὕτως ἔχουν τὰ πράγματα, τότε παρουσιάζεται μία νέα μορφή παστοφορίου, τὸ ὁποῖον ἀντικαθιστᾷ τὸ εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ βορείου πλαγίου κλίτους διαμέρισμα τῆς προθέσεως τῶν ἐξωελλαδικῶν κυρίως βασιλικῶν³, ἐξηγεῖ δέ, ἔχω τὴν γνώμην, τὰ ὑπὸ τῆς ΔΙΑΘΗΚΗΣ ἀναφερόμενα ἐν σχέσει

1 J. QUASTEN, ἔ. ἀ. 239.

2 J. QUASTEN, ἔ. ἀ. 236.

3 Ἐν Ἑλλάδι ὁ ἀριθμὸς τῶν μετὰ παστοφορίων βασιλικῶν εἶναι λίαν περιορισμένος (ΑΝ. ΟΡΑΝΔΟΣ, ΑΔ 1929, Ὑψηλομετώπου, σ. 5 εἰκ. 1, Ἀφεντέλλη, σ. 44 εἰκ. 46). Ὁ αὐτός, Τὸ ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἐταιρείας κατὰ τὸ 1956 σ. 120 εἰκ. 125 (Χερσονήσου Κρήτης), Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαί, 117 εἰκ. 9, 189 εἰκ. 21, 191 εἰκ. 22). Κατὰ κανόνα τὰ παστοφῶρια ὑπάρχουν εἰς

τὰς βασιλικὰς τῆς Συρίας, τῆς Β. Ἀφρικῆς καὶ τῆς Παλαιστίνης (H. C. BUTLER, ἔ. ἀ., H. W. BEYER, Der syrische Kirchenbau, S. GSELL, Les monuments antiques de l'Algérie, Paris 1901, P. GAUCKLER, Basiliques chrétiennes de Tunisie, Paris 1913, J. W. CROWFOOT, Churches at Jerash, London 1930. Τοῦ αὐτοῦ, Gerasa, City of the Decapolis, New Haven, 1938). Συχνὰ ἐμφανίζονται παστοφῶρια καὶ εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς Μ. Ἀσίας (J. STRZYGOWSKI, Kleinasien, ein Neuland der

πρὸς τὴν δέησιν ὑπὲρ τῶν προσενεγκόντων καὶ τὴν ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΗΝ ΔΙΑΤΑΓΗΝ καθ' ἣν οἱ διάκονοι προσαγαγέτωσαν τὰ δῶρα τῷ ἐπισκόπῳ πρὸς τὸ θυσιαστήριον¹. Εἶναι λοιπὸν λίαν πιθανὸν τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος διαμέρισμα νὰ εἶναι ὁ χώρος καὶ ὁ τόπος τῆς δεήσεως καὶ τῆς προθέσεως.

Κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς βασιλικῆς καὶ εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον αὐτῆς ὑπάρχει ἕτερον πρόσκτισμα, μήκους 7.75 μ. (εἰκ. 2). Τὸ πλάτος αὐτοῦ ποικίλλει, διότι ὁ νότιος τοῖχος εἰς μῆκος μὲν 5.50 μ. ἔχει πᾶχος 1.20 μ. κατὰ δὲ τὸ ὑπόλοιπον τμήμα μέχρι τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἐλαττοῦται εἰς 0.50 μ. Τὸ διαμέρισμα τοῦτο ἔχει δύο θύρας: Μίαν βορείως, δι' ἧς συγκοινωνεῖ πρὸς τὸν νάρθηκα, καὶ ἑτέραν πρὸς δυσμὰς, ὁδηγοῦσαν εἰς τὰ ἔξω τοῦ ναοῦ καὶ ἐκείθεν πρὸς τὴν πλαγίαν πύλην τοῦ αἵθριου καὶ πρὸς ἑτέραν εἴσοδον ἄλλου προσκτίσματος προσκεκολλημένου εἰς τὸν νότιον τοῖχον τοῦ αἵθριου.

Ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ προσκτίσματος, τὸ ὁποῖον εἶναι ἐπεστρωμένον διὰ πλινθίνων πλακῶν διαστ. 0.36 μ. × 0.30 μ. × 0.03 μ., ἀπεκαλύψαμεν θολωτὸν τάφον ἀρίστης κατασκευῆς, διατηροῦντα καὶ ἐλάχιστα ἔχνη τοιχογραφιῶν. Μολονότι ὁ τάφος ἐνταῦθα ἦτο ὑπὸ τὸ ἔδαφος τελείως ἀφανής, ἐν τούτοις πιστεύω ὅτι τὸ ὑπερκείμενον κτίσμα δὲν ἦτο ἄσχετον πρὸς αὐτόν. Ἔχομεν δὴλον ὅτι καὶ ἐνταῦθα, κατὰ τὸ παράδειγμα ἄλλων ὁμοίων περιπτώσεων εἰς Σάλωνα², Pecs³, La Aberca⁴, βασιλικὴν Δ Θεσσαλικῶν Θηβῶν⁵, διωρόφον τάφον, ὁ ὁποῖος ὅμως εἶναι μονόσωμος. Χρονολογικῶς ἀνήκει, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, εἰς πολὺ προγενεστέραν ἐποχὴν, πλησιάζων περισσότερον πρὸς τοὺς διωρόφους τάφους τοῦ Σάλωνος⁶.

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἐκτεθέντων δυνάμεθα νὰ συνοψίσωμεν ὡς ἀκολούθως τὰ συμπεράσματα σχετικῶς πρὸς τὴν μορφήν καὶ τὰς διαφορὰς, κατὰ ἐποχάς, ἀλλοιώσεις τῆς βασιλικῆς.

I. Περίοδος πρώτη. Τρίκλιτος ἑλληνιστικὴ βασιλικὴ μεθ' ὑπερφῶν καὶ τετραστώφου αἵθριου. Αἱ κιονοστοιχίαι ἄνευ στυλοβάτου. Προσκτίσματα κατὰ τὸν Β. καὶ τὸν ΝΔ. τοῖχον καὶ τὸν ΝΑ. τοῦ αἵθριου. Βαπτιστήριον συνδεόμενον ὀργανικῶς ἢ μὴ μετὰ τῆς βασιλικῆς δὲν ὑπάρχει.

II. Περίοδος δευτέρα. Τρίκλιτος βασιλικὴ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους. Ἐν τοίχισι τῶν βάθρων τῶν κιόνων τῶν κιονοστοιχιῶν καὶ διαμόρφωσις ὑψηλοῦ κτιστοῦ στυλοβάτου. Προσθήκη τῶν ἐδράνων κατὰ μῆκος τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου τοίχου τῶν ἀκραίων κλιτῶν καὶ εἰς τὸν νότιον τοῖχον τοῦ νάρθηκος.

III. Περίοδος τρίτη. Ἰδρυσίς κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τῆς βασιλικῆς μονοκλίτου μετὰ προεξέχουσας ἡμικυκλικῆς ἀψίδος ναυδρίου.

Kunstgeschichte, Leipzig 1903, H. ROTT, Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien, Leipzig 1908, MAMA, II, Forschungen in Ephesos, IV, Wien 1932).

¹ MIGNE, P. G. 1, 1092.

² Forschungen in Salona III, 9 κ. ἐξ., 80 κ. ἐξ. εἰκ. 14 - 16, 107, 109.

³ A. GRABAR, Martyrium, Paris 1946, I, 94.

⁴ H. SCHLUNK, JdI LXIX, 1954, 451 κ. ἐξ. εἰκ. 127.

⁵ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΠΑΕ 1935, 59. 1936, 59 κ. ἐξ.

⁶ Γενικῶς περὶ τῆς προελεύσεως καὶ τῆς ἐξελέξεως τῆς μορφῆς τῶν τάφων βλ. τὴν ὁραίαν μελέτην τοῦ Δ. ΠΑΛΛΑ, Οἱ χριστιανικοὶ καμαρωτοὶ τάφοι, ΑΕ 1937 (1955), 847 κ. ἐξ., ἐνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

Διάκοσμος. Παρὰ τὰς μεγάλας καταστροφάς, τὰς ὁποίας κατὰ καιροὺς ὑπέστη ἡ βασιλική, διετήρησεν, εἴτε κατὰ χώραν εἴτε μεταξὺ τῶν κατακρημνισμάτων, ἀξιόλογα δείγματα τοῦ ἐσωτερικοῦ διακόσμου αὐτῆς. Οὗτος δὲν ἦτο βεβαίως ὡς ὁ τῶν γειτονικῶν βασιλικῶν Α καὶ Β ἢ τοῦ ἀνασκαπτομένου νῦν κτίσματος ἀνατολικῶς τῆς Ἀγορᾶς τῶν Φιλίππων, ποικίλος, πλούσιος εἰς ὕλικὸν καὶ ἐξαιρέτου τέχνης. Οὐχ ἦττον τὰ ἐναπομείναντα λείψανα ἐκ τῶν πυρκαϊῶν — διότι πολλαχοῦ ἐντὸς καὶ πέριξ τοῦ κτηρίου διεπιστώθησαν ἔχνη πυρᾶς — ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ ἡμέτερα βασιλικὴ ἦτο μετὰ περισσῆς φροντίδος, ἐντὸς τῶν πλαισίων τῶν δυνατοτήτων πάντοτε, κεκοσμημένη. Λεπτομέρειαι δὲ τινες τοῦ διακόσμου εἶναι λίαν ἀξιόλογοι, διότι παρουσιάζονται, καθ' ὅσον τουλάχιστον γνωρίζω, τὸ πρῶτον ἐνταῦθα εἰς τόσον πρῶτον ἐποχήν.

Ὁρθομαρμάρωσις. Ἐκ τῶν κατὰ χώραν διατηρηθέντων λειψάνων ἐμφαίνεται ὅτι οἱ τοῖχοι μέχρις ὠρισμένου ὕψους ἦσαν ἐπενδεδυμένοι διὰ μαρμαρίνων πλακῶν. Αὗται συνεκρατοῦντο ἐπὶ τῶν τοίχων διὰ λεπτοῦ σχετικῶς κονιάματος καὶ μεγάλων σιδηρῶν μετὰ πλατείας κεφαλῆς ἤλων, οἵτινες εὑρέθησαν μεταξὺ τῶν κατακρημνισμάτων τῶν τοίχων¹ (εἰκ. 14). Μεταξὺ τῶν αὐτῶν κατακρημνισμάτων διεπιστώθησαν ἐν συμφυρμῷ μετὰ τεμαχίων τοίχων καὶ ὑδραυλικοῦ κονιάματος καὶ μικρά τινα θραύσματα μαρμαρίνων πλακῶν.

Εἰκ. 14. Ἦλοι σιδηροὶ ὀρθομαρμαρώσεως καὶ ἐντοιχίων ψηφιδωτῶν.

Τὰ χρώματα τῶν μαρμάρων τῆς ἐπενδύσεως δὲν διακρίνει μεγάλη ποικιλία. Εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὑπόλευκα μετὰ φλεβῶν κυανῶν ἐντόνου ἢ φωτεινῆς ἀποχρώσεως. Χρησις ζεύξεων κατὰ τοὺς ἄρμους τῶν μαρμαρίνων πλακῶν δὲν ἐγένετο. Μέχρι τίνος ὕψους ἔφθανεν ἡ μαρμαρίνη ἐπένδυσις δὲν εἶναι δυνατόν νὰ καθορισθῇ. Ἐλλείπουσιν ἐπίσης τοιχοβάται, τῆς ὀρθομαρμαρώσεως ἀρχομένης ἀμέσως ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ, ὡς τοῦτο παρατηρεῖται καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν Α τῶν Φιλίππων² καὶ εἰς τὸν Ἀγ. Γεώργιον (Ροτόντα) τῆς Θεσσαλονίκης³.

¹ Δι' ὁμοίων πρὸς τοὺς ἡμετέρους ἤλων συνεκρατεῖτο καὶ ἡ ὀρθομαρμάρωσις τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΑΔ 4, 1918, παράρτημα 22). Ἐπίσης χρησις σιδηρῶν ἤλων ἐγένετο καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τῶν Γεράων (J. CROWFOOT, Gerasa, City of the Decapolis, 185 κ. ἐξ.), εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Baalbek (TH. WIEGAND, Baalbek, Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1898 bis

1905, II, von D. Krencker, Th. von Lübke, H. Winnefeld, Berlin - Leipzig 1923, εἰκ. 197), καὶ εἰς τὴν Ἀγ. Σοφίαν Κωνσταντινουπόλεως (ΕΜΜ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, Ἐκφρασις τῆς Ἀγίας Σοφίας, Ἀθῆναι 1907, Α', 63^ν 97. ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἐυλόστεγος Βασιλική, 250).

² P. LEMERLE, ἔ. ἀ. 400 εἰκ. 27 πίν. VII, c. IX, d. Ἐνταῦθα ὑπάρχουν καὶ ἀπλαῖ ζεύξεις.

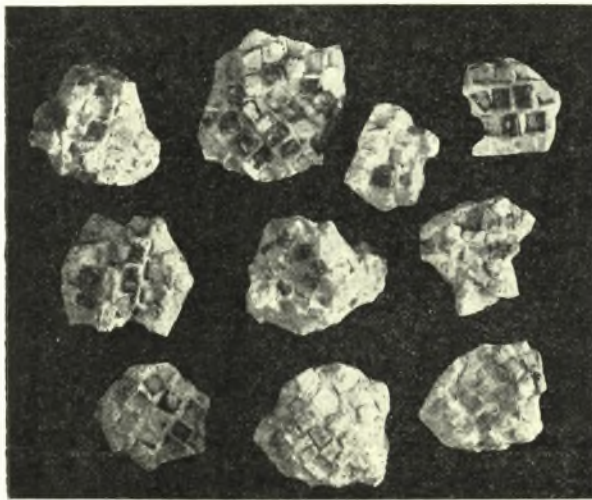
³ E. HÉBRARD, BCH 1921, 25 κ. ἐξ., 34 κ. ἐξ.

Διὰ μαρμαρίνων πλακῶν καὶ πρασίνου σχιστολίθου ἦσαν ἐπενδεδυμένοι καὶ αἱ κάθετοι ὄψεις τῶν βαθμίδων τοῦ συνθρόνου.

Μέχρι τίνος ὕψους ἔφθανεν ἡ μαρμαρίνη ἐπένδυσις δὲν εἶναι δυνατόν νὰ καθορισθῇ.

Ψηφιδωτὰ καὶ τοιχογραφίαι. Γεγονὸς εἶναι ὅτι ἐκεῖ ὅπου δὲν ὑπῆρχεν ὀρθομαρμάρωσις οἱ τοῖχοι ἐκαλύπτοντο διὰ ψηφιδωτῶν καὶ τοιχογραφιῶν. Διότι ἐκτὸς τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ διαλελυμένων ψηφίδων, προερχομένων ἐξ ἐντοιχίων ψηφιδωτῶν, αἵτινες ἀνευρέθησαν ἐπὶ τοῦ δαπέδου, παρὰ τὴν βάσιν τῶν τοίχων καὶ κυρίως εἰς τὰς γωνίας τοῦ κτηρίου καὶ μεταξὺ τῶν κατακρημνισμάτων, συνελέξαμεν καὶ ἀριθμὸν τινα τεμαχίων κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον μεγάλων (εἰκ. 15).

Εἰκ. 15. Δείγματα ἐντοιχίων ψηφιδωτῶν.

Ἐξ αὐτῶν διαπιστοῦται ὅτι τὸ κονίαμα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐνεπύγνυντο, ἦτο λευκόν, καθαρόν, ἐξ ἀσβέστου καὶ λεπτῆς ἄμμου, ἀπετελεῖτο δὲ ἄλλοτε ἐκ μονοῦ καὶ ἄλλοτε ἐκ διπλοῦ στρώματος, πάχους εἰς ἀμφοτέρως τὰς περιπτώσεις τοῦ ὅλου κονιάματος 0.04 μ. Ἄξιον ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἶναι ὅτι δὲν ἐγένετο χρῆσις βαφῆς διὰ τὸν χρωματισμὸν τῶν μεταξὺ τῶν ψηφίδων δημιουργουμένων ἀρμών ὥς καὶ ὑπὸ τὰς ψηφίδας¹. Ἡ ἐφαρμογὴ τῆς τελευταίας ταύτης τεχνικῆς ἦτο ἀδύνατος, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν πόσον ὀξεῖται παρουσιάζονται

εἰς τὰ ἡμέτερα ψηφιδωτὰ αἱ ἐπὶ τοῦ κονιάματος πλευραὶ τῶν ψηφίδων. Ἐξαίρεσιν τοῦ κανόνος τούτου ἀποτελοῦν αἱ χρυσαῖ, αἱ ὁποῖαι εἶναι τετράγωνοι ἢ ὀρθογώνιοι, ἐνῶ τὰ σχήματα τῶν ἄλλων ποικίλλουν ἀναλόγως τῆς χρήσεως αὐτῶν.

Ποικίλα ἐπίσης εἶναι τὰ χρώματα τῶν ψηφίδων: ἰδιαιτέρως χρυσαῖ, ἀργυραῖ, πράσιναι ἀνοικταὶ καὶ πράσιναι λαχάνου, ἐρυθραὶ καὶ κυαναὶ εἰς διαφόρους ἀποχρώσεις, καστανόχρωοι.

Τὸ μέγεθός των κυμαίνεται ἀπὸ 0.003 μ. – 0.010 μ. ἡ δὲ ὕλη αὐτῶν εἶναι ἐκάστοτε διάφορος ἀναλόγως τῶν χρωματισμῶν (βαθὺ πράσινον = σχιστόλιθος, ἐρυθρὸς κεραμόχρους = λίθος ἐρυθρὸς ἢ πολὺ ἠψημένος κέραμος, ἐλαιόχρους = λίθος ἐντόπιος, κυανοπράσινος = τεχνητὸν μίγμα, ροήσιον = τεχνητὸν μίγμα, κυανοῦ οὐρανοῦ = τεχνητὸν μίγμα).

Πρὸς τὴν τοποθέτησιν καὶ στερέωσιν τῶν ἐντοιχίων ψηφιδωτῶν σχετίζονται καὶ πολλοὶ σιδηροῖ ἥλοι εὑρεθέντες εἰς τὴν βασιλικήν. Ἔχουν δὲ οὗτοι μῆκος

¹ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΑΔ 4, 1918, Παράρτημα, 24. Τοῦ αὐτοῦ, Αἱ χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας, 103.

0.19 μ. – 0.25 μ. καὶ ἀπόληξιν ὀριζοντίαν σχηματίζοντες ταῦ (εἰκ. 14). Ὅμοια μορφή ἤλων διεπιστώθη καὶ εἰς τὸν Ἁγ. Γεώργιον (Ροτόντα) τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν καθαρισμὸν τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ τρούλλου.

Τὰ περισυλλεγέντα μικρὰ τεμάχια τῶν τοιχογραφιῶν δὲν ἐπιτρέπουν δυστυχῶς τὴν συναγωγὴν γενικωτέρων συμπερασμάτων. Μόνον ὡς ἐνδεικτικὰ δύνανται νὰ χρησιμεύσουν τῆς ὑπάρξεως καὶ τοιχογραφιῶν εἰς τὴν βασιλικήν.

Τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ. Τὸ δάπεδον τῆς βασιλικῆς δὲν διετηρήθη ἀκέραιον εἰμὴ εἰς ἐλάχιστα μέρη αὐτοῦ.

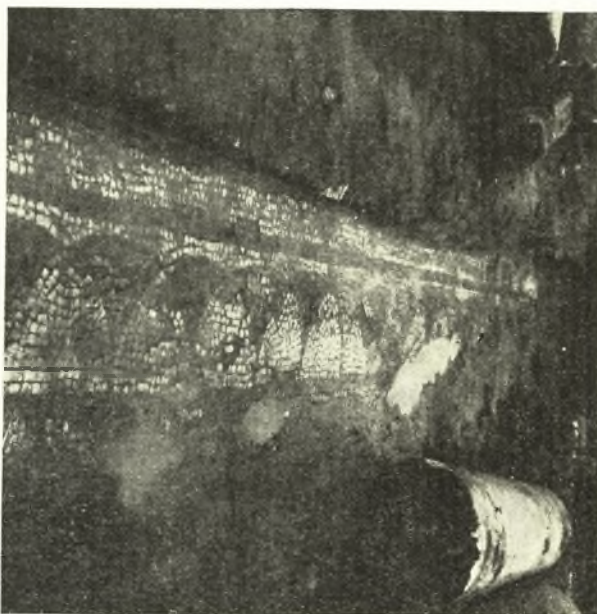
Τὸ κεντρικὸν κλίτος καὶ ὁ νάρθηξ ἐκοσμοῦντο διὰ ψηφιδωτοῦ, τὰ δὲ πλάγια κλίτη διὰ πλακώσεως ἐκ βαθυκυάνου σχιστολίθου, οὗτινος συχνὴ χρῆσις γίνεται καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν Α τῶν Φιλίππων.

Ἰχνη τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου ἀπεκαλύφθησαν κατὰ μῆκος τοῦ βάθρου τῆς βορείου κιονοστοιχίας καὶ κατὰ τὸν ΒΑ. τοῖχον. Εἰς ὅλον δὲ τὸν χώρον τοῦ αὐτοῦ κλίτους εἶναι ἐσπαρμέναι ψηφίδες, κεκαλυμμέναι ὑπὸ τῶν κατακρημνισμάτων καὶ τῶν μεγάλων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ὑπὸ τὸ βάρος τῶν ὁποίων συνεθλίβησαν καὶ συνετρίβησαν ἐπικολληθεῖσαι ἐπὶ τῆς πρὸς τὸ δάπεδον ὄψεως ἐνίων ἐξ αὐτῶν.

Εἰς τὸν νάρθηκα μόνον καὶ δὴ καὶ κατὰ τὰ πλάγια αὐτοῦ τμήματα καὶ τὰς γωνίας διατηροῦνται μεγάλαι σχετικῶς ἐπιφάνειαι ἐκ τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου.

Εἰς τὸ κεντρικὸν κλίτος καὶ κατὰ μῆκος τοῦ στυλοβάτου ἢ ψηφιδωτὴ διακόσμησις ἀπετελεῖτο ἐξ εὐρέος πλαισίου, τριπλῆν ἔχοντος ἐναλλαγὴν ἥτοι: α) στενὴ λευκὴ παρυφή μεταξὺ δύο ἐρυθρῶν ταινιῶν, κοσμουμένη διὰ συνεχοῦς ἀνθικοῦ διακόσμου, β) πλατεῖα ταινία, ἔχουσα ἐπὶ λευκοῦ βάθους τεμνόμενα ἡμικύκλια ἐρυθρὰ καὶ κυανὰ ἐναλλάξ, καὶ γ) ζώνη λευκὴ, μεταξὺ ἐρυθρῶν πλαισίων, ἥτις ποικίλλεται διὰ βλαστοῦ ἐλικοειδῶς βαίνοντος καὶ σχηματίζοντος ἡμικύκλια, ἅτινα πληροῦνται διὰ κυανῶν καὶ ἐρυθρῶν κατ' ἐναλλαγὴν κισσοφύλλων (εἰκ. 16, 17). Ποῖον ἦτο τὸ κεντρικὸν καὶ κύριον κόσμημα τοῦ μέσου κλίτους παραμένει ἄγνωστον.

Εἰς τὸν νάρθηκα τὸ ψηφιδωτὸν διετηρήθη, ὥς ἐλέχθη, καλύτερον. Καταλαμβάνει ὅλον τὸ δάπεδον, σχηματιζομένων τριῶν διαχώρων. Ἡ τοιαύτη διαίρεσις τοῦ ψηφιδωτοῦ τεκμηριοῖ, νομίζω, τὴν διατυπωθεῖσαν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν γνώ-

Εἰκ. 16. Τμήμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου κεντρικοῦ κλίτους.

μην, ὅτι ὁ νάρθηξ, ἡ τουλάχιστον ἡ ἀνωδομή αὐτοῦ, ἐχωρίζετο καὶ ἀρχιτεκτονικῶς εἰς τρία διαμερίσματα: τὸ μεσαῖον καὶ τὰ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ δύο ἀκραῖα ὀρθογώνια. Τὴν αὐτὴν μορ-

Εἰκ. 17. Τμήμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου κεντρικοῦ κλίτους.

φὴν παρουσιάζει καὶ ἡ διάταξις τῆς ψηφιδωτῆς διακοσμήσεως τοῦ δαπέδου. Τὸ μεσαῖον διάχωρον εἶναι δυστυχῶς πολὺ κατεστραμμένον. Μόνον τὸ μεταξὺ τῶν παραστάδων τμήμα διατηρεῖται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον καλῶς. Τοῦτο ἀποτελεῖται ἐκ τεμνομένων λευκῶν κύκλων ἐπὶ ἐρυθροῦ βάθους, οἵτινες σχηματίζουν τετράφυλλον, ἐ-

κάστου φύλλου ἔχοντος ἐξωτερικῶς μὲν κυανοῦν περίγραμμα κατὰ τὸ κέντρον δὲ ποικιλλομένου δι' ἐρυθρᾶς ἐλλείψεως (εἰκ. 18).

Εἰς τὰ ἀκραῖα παραλληλόγραμμα ἡ διάταξις εἶναι ἡ ἀκόλουθος: α) Λεπτὴ λευκὴ ταινία, περιβαλλομένη ἑκατέρωθεν διὰ κυανοῦ περιγράμματος πάχους μιᾶς συνήθους ψηφίδος. β) Λευκὸς ἀστράγαλος ἐπὶ πλατείας ἐρυθρᾶς ταινίας. γ) Κυανὴ πλατεῖα ταινία μετὰ λευκοῦ σπειρομαιάνδρου. δ) Τὸ τριπλοῦν τοῦτο πλαίσιον περιβάλλει ἐνιαῖον διακοσμητικὸν θέμα, ἀποτελούμενον ἐκ συνεχομένων τετραγώνων ἐρυθρῶν καὶ λευκῶν, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐγγράφονται κατ' ἐναλλαγὴν καὶ λοξῶς τετράφυλλα καὶ κύκλοι, φέροντες πτηνά, δελφίνας καὶ πολυχρώμους ρόδακας (εἰκ. 19 καὶ 20).

Εἰκ. 18. Τμήμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ νάρθηκος.

Τὸ σχέδιον τῶν πτηνῶν καὶ τῶν δελφίνων εἶναι ὀρθὸν καὶ ἡ ἀπόδοσίς των γραμμική. Πρὸς τοῦτο ὁ τεχνίτης

χρησιμοποιεῖ λίαν ἐντέχνως ἐνδιαμέσους τῶν κυρίων χρωμάτων ἀποχρώσεις, ὥστε ἡ μετάβασις διὰ τὴν ἀπόδοσιν τῶν ἐπὶ μέρους τοῦ σώματος νὰ γίνεται μαλακὴ καὶ φυσιολογικὴ. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἐπιτυγχάνει καὶ τὴν πλαστικότητα τῶν σωμάτων, τῶν ὁποίων τὸ περίγραμμα τονίζεται διὰ κυανοῦ ἀνοικτοῦ χρώματος.

Τὸ ἀνεπτυγμένον αἶσθημα τοῦ ψηφοθέτου διαπιστοῦται ἀκόμη καὶ εἰς τὴν ἀκρίβειαν τῆς ἀποδόσεως τῶν δελφίνων, παρὰ τὴν ἀρχαϊκὴν καὶ διακοσμητικὴν

Εἰκ. 19. Τμήμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ νάρθηκος.

αὐτῶν μορφὴν, καὶ εἰς τοὺς συνδυασμοὺς τῶν χρωμάτων τῶν ροδάκων, οἵτινες ἀποτελοῦνται ἐκ τῆς συνενώσεως δύο σταυρῶν Μάλτας, ἑνὸς ἐρυθροῦ καὶ ἑνὸς κυανοῦ.

Αἱ ψηφίδες εἶναι διαφόρων μεγεθῶν, παρέχουσαι οὕτω εἰς τὸν ἔμπειρον τεχνίτην τὴν εὐχέρειαν τῆς ὀρθῆς ἀποδόσεως τοῦ σχεδίου καὶ τῆς πλαστικότητος τῶν σωμάτων. Ἡ ἐργασία του ἐνθυμίζει τοὺς ψηφοθέτας τῆς Ὑστάτης Ἀρχαιότητος¹.

Ὑαλοστάσια ἢ φεγγίται καὶ ὕαλοι. Πολλὰ θραύσματα γυψίνων φραγμάτων εὐρέθησαν ἐπὶ τοῦ δαπέδου εἰς σημεῖα, ὅπου ὑπολογίζεται ὅτι ὑπῆρχον παράθυρα ἢ ἀνακουφιστικὰ τόξα.

¹ Βλ. παραδείγματα ἐν DORO LEVI, Antioch Mosaic Pavements, Princeton - London - The Hague 1947, KURT WEITZMANN, Das klassische Erbe in der Kunst

Konstantinopels ἐν Alte und Neue Kunst (Wiener Kunstwissenschaftliche Blätter) III, 1954, 41 κ.ἐξ., ἐνθα καὶ πλουσία σχετικὴ βιβλιογραφία.

Ἐκ τῶν περισυλλεγέντων λειψάνων τῶν φεγγιτῶν δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποκατασταθῇ ἡ γενικὴ μορφή φεγγίτου. Παρὰ ταῦτα ἡ ἀνέυρεσις αὐτῶν μαρτυρεῖ ἐν σχέσει μὲν πρὸς τὸ σημεῖον τῆς εὐρέσεως ὅτι καὶ εἰς διαφράγματα ἀνακουφιστικῶν τόξων ἐχρησιμοποιεῖτο ὁ γύψος, ἐν σχέσει δὲ πρὸς τὴν καθόλου ὕλην τῶν φεγγιτῶν ὅτι εἰς τοὺς μαρμαρίνους, ξυλίνους καὶ μεταλλικοὺς φεγγίτας πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ διὰ τὴν πρῶτον χριστιανικὴν ἐποχὴν καὶ οἱ γύψινοι¹ (εἰκ. 21).

Ὅλως ἐξαιρετικὴν σημασίαν, κατὰ τὴν γνώμην μου, ἔχει ἡ ἀνέυρεσις πολλῶν θραυσμάτων ὑάλων ποικίλων κατὰ τὸν χρωματισμὸν καὶ τὸ σχῆμα. Ἡ θέ-

Εἰκ. 20. Τμήμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ νάρθηκος ἐν μέρει καταστραφέντος διὰ τὴν κατασκευὴν τάφου.

σις ἐπίσης εἰς ἣν εὐρέθησαν ταῦτα, ὅπως εἰς τὸ ἡμικύκλιον καὶ μεταξὺ τῶν ἀντηρίδων τῆς κόγχης τοῦ ναοῦ ἢ ἐπὶ τοῦ κατωφλίου τῆς πυλίδος τῆς ἀνοιγομένης εἰς τὸ ΒΑ. τμήμα τοῦ βορείου τοίχου καὶ ὁδηγούσης εἰς τὸ δεύτερον πρόσκτισμα², δηλοῖ ὅτι αἱ ὕαλοι αὗται προέρχονται ὄχι μόνον ἐκ τῶν φραγμάτων τῶν παραθύρων ἀλλὰ

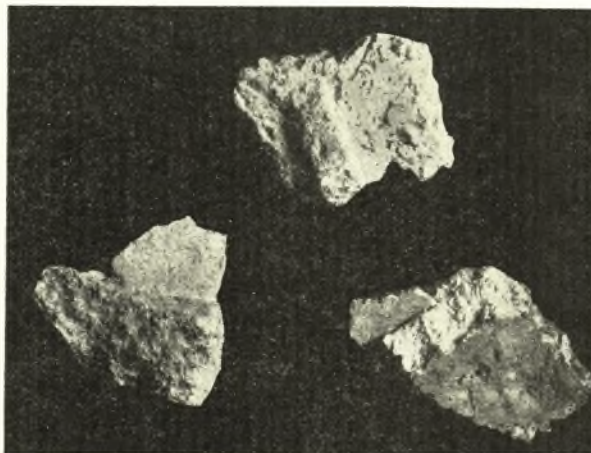
¹ Ξυλίνους φεγγίτας μνημονεύει ὁ ΕΥΣΕΒΙΟΣ¹ περιγράφων τὴν βασιλικὴν τῆς Τύρου λέγει περὶ τῶν παραθύρων αὐτῆς: *ἀνῶθεν ἐπὶ ταύταις (ταῖς στοαῖς=κλίτεσιν) ἄλλη πλεονὶ φωτὶ διαφόρους τὰς ἐπὶ τὸν οἶκον εἰσβολὰς ἐπενόει, ταῖς ἀπὸ ξύλου λεπτοουργαῖς καὶ τὸν περὶ αὐτὰς κόσμον καταποικίλλων* (ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἑκκλ. Ἱστορία, ἐκδ. Ε. Schwartz, X 4, 42). Μαρμαρίνοι καὶ λίθινοι φεγγίται διεσώθησαν πολλαχοῦ (H. HOLTZINGER, Die altchristliche Architektur, 69 κ. ἐξ., Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, 183 εἰκ. 73. Δὲν συμφωνῶ μὲ τοὺς συγγραφεῖς ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν τοῦ φεγγίτου εἰς τὸν 11ον αἰῶνα. Βλ. ἐπὶ τοῦ

θέματος καὶ H. G. FRANZ, Die Stuckfenster im Qasr al-Hair al-Gharbi ἐν Wissenschaftliche Annalen V, 1956, 465 κ. ἐ. Τοῦ αὐτοῦ, Transennae als Fensterverschluss, ihre Entwicklung von der frühchristlichen bis zur islamischen Zeit, Istanbul Mitteilungen VIII, 1958, 65 κ. ἐ.

² Ἡ συνήθεια τῆς χρησιμοποιοῦσεως φεγγιτῶν ὡς καθαρῶς διακοσμητικῶν στοιχείων ἐντὸς τοῦ κτίσματος συνεχίζεται καὶ κατὰ τὴν παλαιολόγειον ἐποχὴν ὡς δι-επιστώσαμεν εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἁγ. Αἰκατερίνης Θεσσαλονίκης (13ος αἰών).

καὶ ἐκ τῶν διακοσμητικῶν φεγγιτῶν τῶν ἀνακουφιστικῶν τόξων τῶν θυρῶν (εἰκ. 22).

Ἐπίσης τὰ σχήματα αὐτῶν, ὅπως εἰς τὴν εἰκόνα 22 φαίνονται, ἐπιβάλλουν νὰ συμπεράνωμεν ὅτι, ἐκτὸς τῶν γνωστῶν, ἐκ τῶν εὐρημάτων τῶν ἀνασκαφῶν ἢ ἐκ τῶν ἐκφράσεων, φεγγιτῶν¹, οἵτινες παρουσιάζουν διάφορα σχέδια ὡς σταυρούς, ρόδακας, τεμνομένους κύκλους, φολίδας κλπ., ὑπῆρχον καὶ ἄλλοι τινές, τῶν ὁποίων τὰ σχήματα καὶ τὰ μικρὰ μεγέθη τῶν ὑάλων, ἐξ ὧν ἀπετελοῦντο, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐφαρμοσθῶσι καὶ νὰ συγκρατηθῶσι διὰ τῆς χρησιμοποίησεως ὡς ὕλης τῶν φραγμάτων μαρμάρου, ξύλου ἢ γύψου. Αἱ παρατηρήσεις αὐταὶ ὁδηγοῦν εἰς τὴν σκέψιν ὅτι τὰ ἐπὶ μέρους ὑάλινα τεμάχια συνεκρατοῦντο πιθανῶς μεταξύ των διὰ λεπτῶν μεταλλίνων ἐλασμάτων ἢ στενῶν μολυβδίνων ταινιῶν κατὰ τὸν τρόπον τῆς τεχνικῆς τῶν μεταγενεστέρων vitraux².

Εἰκ. 21. Λείψανα γυφίνων φεγγιτῶν.

Εἰκ. 22. Ὑαλοὶ φεγγιτῶν μορφῆς vitraux.

βασιλικὴν καὶ κατ' ἐπέκτασιν καὶ εἰς τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν ἐγένετο χρῆσις τῆς ὡς ἄνω περιγραφείσης τεχνικῆς καθὼς καὶ τῶν πολυχρῶμων ὑάλων³.

¹ Βλ. σημ. 1 σ. 142.

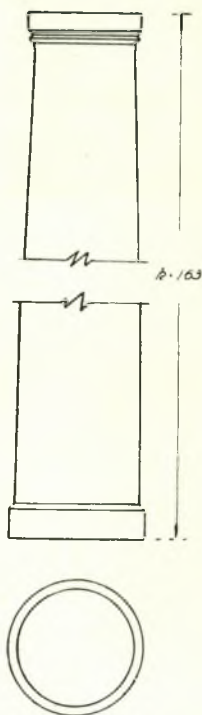
² Περὶ τοῦ χρόνου ἐμφανίσεως αὐτῶν καθὼς καὶ τῆς τεχνικῆς βλ. J. L. FISCHER, Handbuch der Glasmalerei, 1937. R. HUCH, Farbenfenster grosser Kathedralen, Leipzig 1937, 13. M. STETTLER, Old Stained Glass in Switzerland, Zürich 1953.

³ Σαφὴς μνεία περὶ πολυχρῶμων ὑάλων γίνεται διὰ πρώτην φοράν εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς ἀψίδος τοῦ Λατερανοῦ εἰς τὸν Βίον τοῦ Πάπα Λέοντος III (795-816) ἐν LIBER PONTIFICALIS (ἐκδ. L. Duchesne II, 12 κ. ἐξ.), ἔνθα ἀναφέρεται ὅτι ἀπετελοῦντο *ex vitro diversis coloribus*. Καὶ ὁ ΠΡΟΨΑΕΝΤΙΟΣ εἰς τὸν Περιστεφάνον XII,

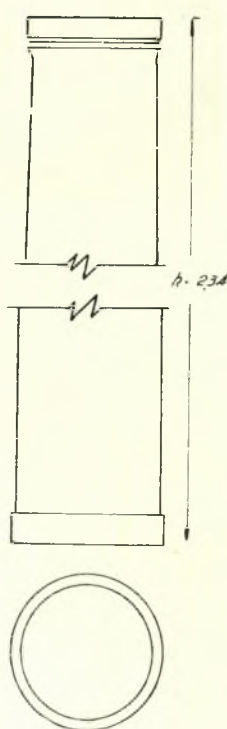

Γλυπτικός διάκοσμος. Ὁ διατηρηθεὶς γλυπτικὸς διάκοσμος τῆς βασιλικῆς εἰς ποσότητα εἶναι πενιχρός. Καὶ τοῦτο α) διότι τὸ κτήριον κατεστράφη ἐκ πυρκαϊᾶς καὶ πολλὰ γλυπτὰ ἀσβεστοποιήθησαν, ὅπως ἀπέδειξεν ἡ εὗρεσις τοιούτων τεμαχίων, β) διότι τὰ μὴ θιγέντα ὑπὸ τοῦ πυρὸς καὶ ἐναπομείναντα ἀκέραια τεμάχια ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ εἰς μεταγενέστερα τῆς ἡμετέρας βασιλικῆς χριστιανικὰ κτίσματα τῶν Φιλίππων καὶ γ) τὰ εὗρισκόμενα ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἀρ-

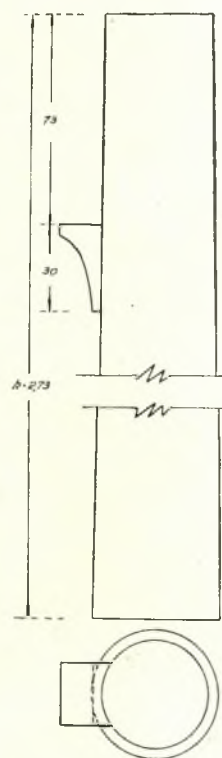
ΚΙΩΝ ΤΥΠΟΥ Α

ΚΙΩΝ ΤΥΠΟΥ Β

ΚΙΩΝ ΤΥΠΟΥ Γ

Εἰκ. 23. Μορφαὶ κιόνων τῆς βασιλικῆς.

Εἰκ. 24. Κίων μετὰ συμφυοῦς προβόλου.

χαιολογικοῦ χώρου ἀρχαῖα παρελήφθησαν ὡς οἰκοδομικὸν ὕλικὸν εἰς τὸν νέον οἰκισμὸν τοῦ ἐπεκταθέντος ἐσχάτως παλαιοῦ χωρίου.

Οὕχ ἦττον τὰ ἐναπομείναντα καὶ περισυλλεγένητα ὡς καὶ τὰ κατὰ τὴν ἀνα-

54 (MIGNE, P. L. 60, 567) ὁμιλῶν περὶ τῶν παραθύρων τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγ. Παύλου τῆς Ρώμης καὶ λέγων *sic prata vernis floribus renident*, ἀφήνει νὰ νοηθῇ ὅτι αἱ πολύχρωμοι ὕαλοι ἀπέστειλον, ἔλαμπον. H. G. FRANZ, ἔ.δ. 74. Ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρῶγμα, αἱ μαρτυρίαι περὶ ἐγχρωμῶν ὕαλων ἐκ τῆς ἡμετέρας βασιλικῆς εἶναι αἱ πρῶται χρονολογικῶς καὶ αἱ αὐθεντικώτεραι.

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ἐπιθυμῶ νὰ τονίσω ὅτι εἶναι ἐσφαλμένη ἡ γνώμη ὅτι ἡ χρῆσις τῆς ἐγχρώμου ὕαλου ἦτο ἀγνωστος εἰς τὰς ὀρθοδόξους ἐκκλησίας, προελ-

θοῦσα ἐκ μιμήσεως τουρκικῶν προτύπων, ἅτινα πάλιν εἶναι ἀπομιμήματα, ἐν τῇ ἀπλουστερᾷ μορφῇ, τῶν δυτικῶν vitraux (Βλ. Μ. ΚΑΛΛΙΓΑ, Ἡ Αἰσθητικὴ τοῦ χώρου τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας εἰς τὸν Μεσαίωνα, Ἀθῆναι 1946, 96 σημ. 1). Ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν πραγμάτων, ἡ χρῆσις ἐγχρωμῶν καὶ ποικιλοχρωμῶν ὕαλων εἰς τοὺς χριστιανικοὺς λατρευτικοὺς οἴκους τῆς Ἀνατολῆς εἶναι ἀρχαιοτάτη. Ἐπὶ τοῦ θέματος τῶν ἐγχρωμῶν φεγγιτῶν εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς θὰ ἐπανελεθῶμεν προσεχῶς εἰς ἄλλην μελέτην.

σκαφὴν ἐλθόντα εἰς φῶς γλυπτὰ δὲν εἶναι εὐκαταφρόνητα οὔτε εἰς ἀριθμὸν οὔτε εἰς εἶδος οὔτε εἰς ποιότητα.

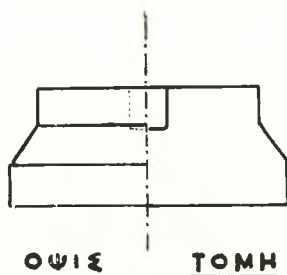
Κίονες, βάσεις, κιονόκρανα. Ἐκ τῶν κίωνων διεσώθησαν ἱκανοὶ εἴτε ἀκέραιοι εἴτε τεμαχισμένοι. Οὗτοι εἶναι μονόλιθοι ἐκ λευκοῦ μαρμάρου μὲ ἔντονον μείωσιν καὶ ἀπολήγουσιν εἰς τὴν ἄνω καὶ κάτω ἀκμὴν εἰς δύο ἢ πλείονας ταινίας.

Τοὺς κίονας τῆς βασιλικῆς γενικῶς δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν εἰς τρεῖς τύπους: Εἰς τὸν τύπον Α' (εἰκ. 23), εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκουν οἱ τοῦ γυναικωνίτου, οἵτινες ἔχουν ὕψος 1.63 μ. καὶ διάμετρον κορυφῆς μὲν 0.28 μ. βάσεως δὲ 0.33 μ. Εἰς τὸν τύπον Β' (εἰκ. 23). Εἰς τοῦτον ἀνήκουν οἱ κίονες τῆς κάτω κιονοστοιχίας, οἱ ὅποιοι ἔχουν ὕψος 2.34 μ., διάμετρον κορυφῆς 0.34 μ. καὶ διάμετρον βάσεως 0.38 μ. Ὁ τύπος Γ' (εἰκ. 24), ἀντιπροσωπεύεται ὑφ' ἑνὸς μοναδικοῦ κίονος ὕψους 2.73 μ. καὶ διαμέτρου ἄνω μὲν 0.38 μ. κάτω δὲ 0.45 μ. Ὁ κίων οὗτος, εὑρεθεὶς μετὰ τῆς βάσεώς του κατὰ τὸν ΝΑ.

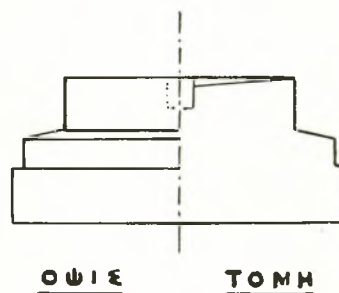
τοιῖχον τοῦ ναοῦ, φέρει εἰς ὕψος 1.70 μ. τετράγωνον ἄνω καὶ κοιλούμενον κατὰ τὴν στενὴν αὐτοῦ πλευρὰν ἔμβολον ἐν εἴδει προβόλου, ὕψους 0.30 μ. καὶ πλάτους 0.22 μ. Τὸν προσορισμὸν τοῦ κίονος τούτου δὲν ἠδυνήθη νὰ διακριβώσω.

Αἱ βάσεις τῶν κίωνων εἶναι ἀπλᾶ ἰωνίζουσαι μετὰ συμφυοῦς τετραγώνου πλίνθου. Ἐλαφρὰ πλέον ἐνδείξεις τῶν στοιχείων τῆς ἰωνικῆς βάσεως διατηρεῖται. Τὰς δύο σπείρας καὶ τὴν σκοτίαν ἀντικατέστησεν ἀπλῇ λοξότμητος ταινία (εἰκ. 25)

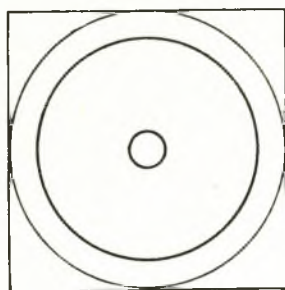
ΒΑΣΕΙΣ ΚΙΟΝΟΣ
ΤΥΠΟΣ Α'

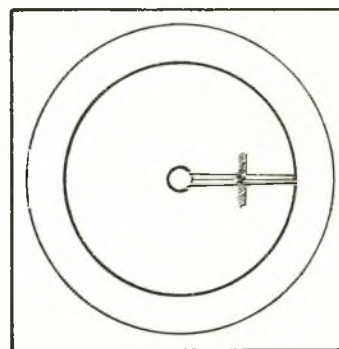
ΒΑΣΕΙΣ ΚΙΟΝΟΣ
ΤΥΠΟΣ Β'

0 0.50 1 M.

ΚΑΤΟΨΙΣ

ΚΑΤΟΨΙΣ

Εἰκ. 25. Βάσεις κίωνων τύπου Α καὶ Β.

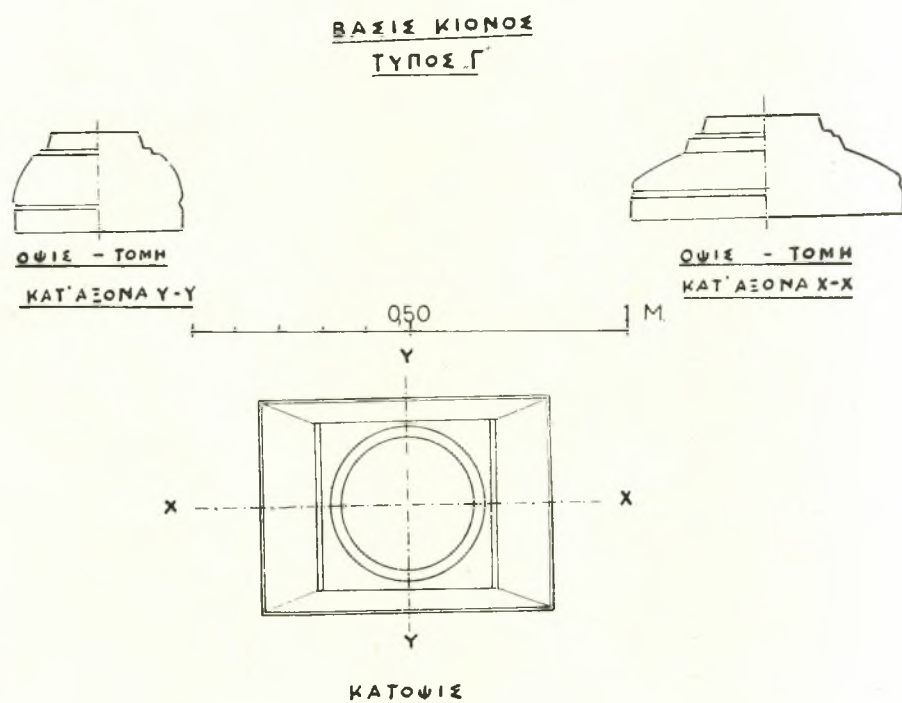

ἀριστερὰ κατὰ τὸν τύπον τῶν βάσεων τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγ. Ἰσιδώρου Χίου¹ καὶ τοῦ Ὑψηλομετώπου Λέσβου². Τὸ ὅλικόν ὕψος τῶν βάσεων τούτων εἶναι 0.20 μ.

Παραλλαγὴν τοῦ ἀνωτέρω τύπου βάσεως ἀποτελεῖ ἡ ἐν εἰκόνι 25 δεξιὰ, ἥτις εἶναι ἀπλουστερά τῆς πρώτης, ἐλλειπούσης τῆς λοξοτμήτου ἄνω ταινίας.

Τρίτην τέλος ποικιλίαν παρουσιάζει ὁ ἐν εἰκόνι 26 τύπος βάσεως, ὅπου ἀφ' ἑνὸς πολλαπλασιάζονται αἱ ἄνω λοξότμητοι ταινίαι ἀφ' ἑτέρου καμπυλοῦνται ἐντόνως ἢ κάτω σπεῖρα καὶ ἡ ὑπ' αὐτὴν ταινία.

Τὰ κιονόκρανα εἶναι ἰωνικὰ μετ' ἐπιθήματος (εἰκ. 27). Καὶ ἄλλα μὲν τού-

Εἰκ. 26. Βάσεις κιόνων τύπου Γ.

των εἶναι τελείως ἀπλᾶ, ἄλλα δὲ φέρουν ἐπὶ τοῦ ἐξίνου περιωρισμένον διάκοσμον, ὅστις περιορίζεται εἰς ἓν ῥόον μετὰ κελύφους εἰς τὸ μέσον καὶ ἐκατέρωθεν λιτὰ φυλλοειδῆ κοσμήματα ἢ ἡμιανθέμια. Τὰ προσκέφαλα φέρουν σπανίως λογχοειδῆ φύλλα ὡς ἀνθικὸν διάκοσμον καὶ σπανιώτερον καὶ ζωστήρας. Τὸ συμφυὲς ἐπιθήμα εἶναι ὀγκῶδες, ἀποτόμως λοξόν, κοσμούμενον κατὰ κανόνα ἐπὶ τῆς προσθίας στενῆς ἐπιφανείας αὐτοῦ δι' ἀναγλύφου ἀνισοσκελοῦς σταυροῦ μὲ διαπλατυνόμενα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν. Ἀπαντᾷ τὰ ἀνευρεθέντα κιονόκρανα εἶναι ὅμοια, τοῦ διακόσμου αὐτῶν διαφέροντος ἐπὶ τὸ ἀπλούστερον ἢ τὸ συνθετώτερον³.

¹ AN. ORLANDOS, *Monuments byzantins de Chios*, πίν. 2a.

² AN. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Λέσβου*, ΑΔ 12, 1929, 10 κ.ἐξ.

³ Περὶ τῶν κιονοκράνων τούτων κατὰ τὴν παλαιο-

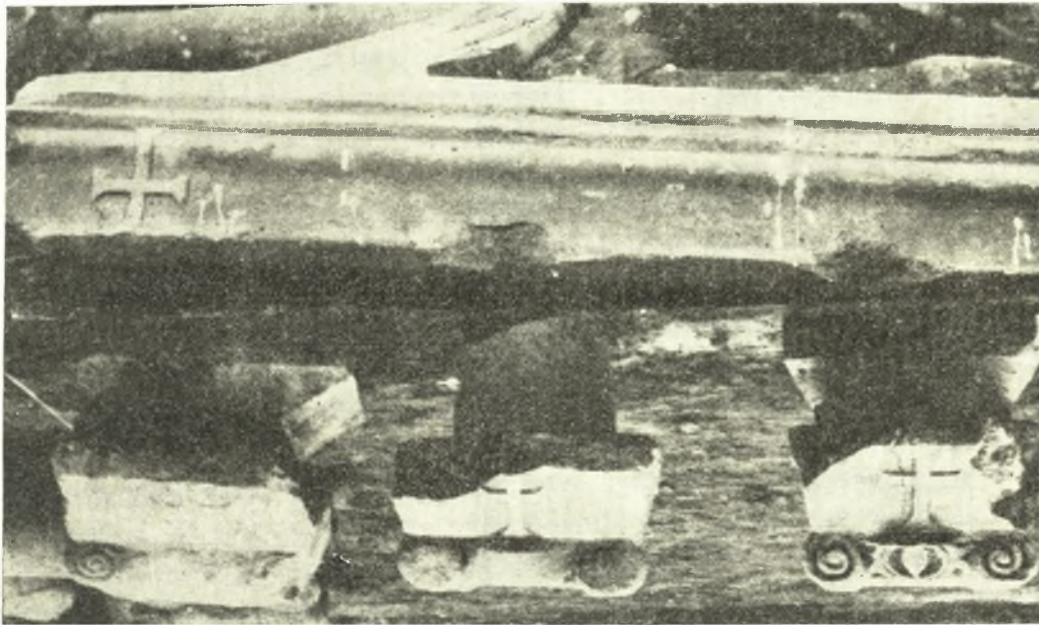
χριστιανικὴν καὶ βυζαντινὴν ἐποχὴν βλ. R. KAUTZSCH, *Kapitellstudien* (Beiträge zu einer Geschichte des Spätantiken Kapitells in Osten von vierten bis ins siebente Jahrhundert) Berlin - Leipzig 1936, 165 κ.ἐξ., ἰδιαίτερός 178. Ὁ Kautzsch τοποθετεῖ εἰς τὸν βον αἰ-

Ἄμβων. Εἰς ἀπόστασιν 12.50 μ. ἀπὸ τὴν χορδὴν τῆς ἀψίδος καὶ κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ κεντρικοῦ κλίτους εὐρέθη κατὰ χώραν (εἰκ. 2) τὸ ἥμισυ τοῦ μαρμαρίνου δαπέδου ἁμβωνος, ἀποτελουμένου ἐξ ἐλλειψοειδοῦς πλακός, διαστ. 0.955 μ. × 2.10 μ., ἣτις ἀπέληγε κατὰ τὰ πρὸς ἀνατολὰς καὶ δυσμὰς ἄκρα εἰς βραχέα ὀρθογώνια (εἰκ. 28 καὶ 29)¹.

Αἱ ἐλεύθεραι πλευραὶ τοῦ ἐλλειψοειδοῦς κέντρου τοῦ βάθρου καὶ τῶν εὐθυγραμμῶν ἀκραίων τμημάτων κοσμοῦνται διὰ κοίλων καὶ βαθειῶν γλυφῶν.

Εἰς τὸν ἁμβωνα ἀνήκουν καὶ τὰ κάτωθι γλυπτὰ τεμάχια, εὐρεθέντα ἅπαντα περὶ τὴν βάσιν αὐτοῦ:

1) Θωράκιον (εἰκ. 30) γλυπτὸν τραπεζιόσχημον, ἀποκεκρουμένον, μετὰ πλατέος

Εἰκ. 27. Κιονόκρανα τῆς μεγάλης κιονοστοιχίας καὶ κοσμήτης.

πλαισίου, συμφυοῦς ἡμικιονίσκου εἰς τὴν κάθετον αὐτοῦ πλευρὰν καὶ ὁμολόγων

ῶνα τὰ κιονόκρανα, τὰ ἔχοντα ὁμοίαν πρὸς τὰ ἡμέτερα μορφήν χωρὶς, ἔχω τὴν γνώμην, νὰ λαμβάνη ὑπ' ὄψιν ὅτι πολλὰ ἰωνικὰ μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανα, χρησιμοποιούμενα κατὰ τὸν 5ον ἢ τὸν 6ον αἰῶνα, προέρχονται ἐκ παλαιότερων κτισμάτων. Οὕτω, οὔτε αὐτὰ ὡς χρονολογικὰ κριτήρια τοῦ κτηρίου, εἰς τὸ ὁποῖον εὐρίσκονται, δύνανται νὰ χρησιμεύσουν, οὔτε τὸ κτήριο, ἐὰν εἶναι σταθερῶς χρονολογημένον, διὰ τὴν χρονολόγησιν αὐτῶν.

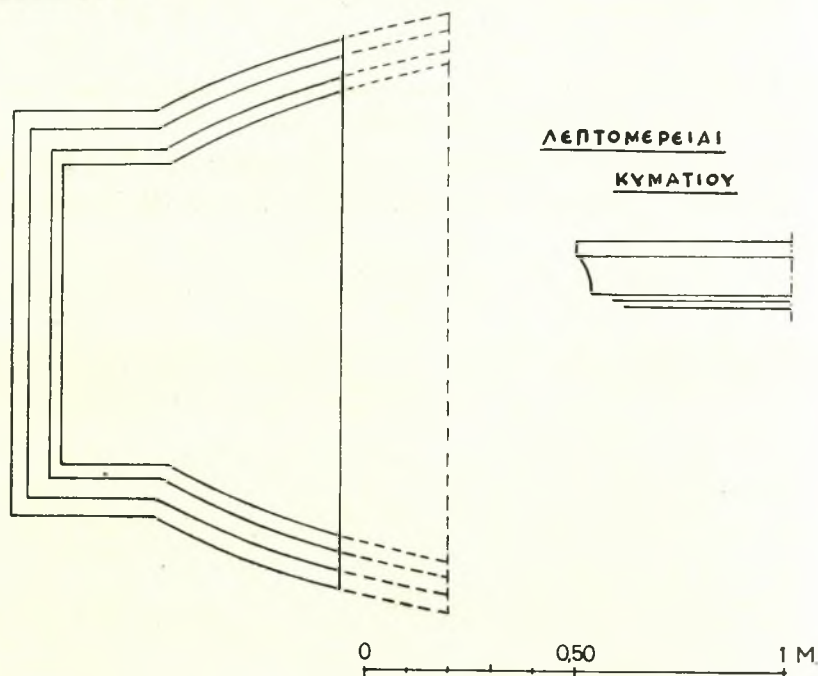
1 Εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς ὁ ἁμβων σπανίως τοποθετεῖται εἰς τὸν ἄξονα τοῦ κλίτους. Σχετικὰ παραδείγματα ἐν Ἑλλάδι ἔχομεν ἐλάχιστα: Βασιλικὴ Μαστιχάρη ἐν Κῶ (ΑΝ. ΟΡΑΝΔΟΣ, Ξυλόστεγος Βασιλικὴ II, 542 εἰκ. 506), Ναὸς Ἀγ. Τίτου τῆς Γορ-

τύνης (ΑΝ. ΟΡΑΝΔΟΣ, ΕΕΒΣ 3, 1926, 307 εἰκ. 4) καὶ τὴν βυζαντινὴν βασιλικὴν τῆς Καλαμπάκας (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΕΕΒΣ 6, 1929, 295 εἰκ. 4). Ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος εἰς τὰ Μύρα τῆς Λυκίας (H. ROTT, Kleinasiatische Denkmäler, 329 εἰκ. 123, 331 εἰκ. 124), εἰς τὸ Djanavar Tepe παρὰ τὴν Βάρναν (V. IVANOVA, Ann. du Musée National de Sofia, 1922-1925, 461). Περὶ τῆς ὁμοίας πρὸς τὴν τοῦ ἡμετέρου μορφῆς ἁμβώνων καὶ τῆς θέσεως αὐτῶν πβλ. P. LEMERLE, ἔ. ἀ. 359 κ. ἐξ., Α. ΟΡΑΝΔΟΣ, ἔ. ἀ. 538 κ. ἐξ. Τύπους ἁμβώνων βλ. καὶ ἐν F. VAN DER MEER-CHR. MOHRMANN, Atlas of the Early Christian World, London-Edinburgh 1958, 137 ἀρ. 437-442.

βαθειῶν γλυφῶν, περικλειουσῶν ἐσχηματοποιημένον δένδρον καὶ ὑπὸ τὴν σκιὰν αὐ-

ΠΛΑΞ ΑΜΒΩΝΟΣ

Εἰκ. 28. Κάτοψις τῆς βάσεως τοῦ ἀμβωνος καὶ λεπτομέρεια τοῦ κυματίου αὐτῆς.

τοῦ ἀμνόν, ὁ ὁποῖος στρέφει τὴν κεφαλὴν πρὸς τὴν ἀντίθετον τοῦ σώματος φο-
ράν. Τὸν λαιμὸν αὐτοῦ περιβάλλει
στενὴ ταινία, ἐξ ἧς κρέμαται ἀνι-
σοσκελὲς μικρὸς σταυρός¹.

Εἰκ. 29. Τμήμα τῆς βάσεως τοῦ ἀμβωνος,
ὡς ἀπεκαλύφθη κατὰ χώραν.

2) Τμήμα παρομοίου πρὸς τὸ
ὑπ' ἀριθ. 1 θωράκιον μετὰ πλαι-
σίου καὶ συμφυοῦς ἡμικίονος (εἰκ. 31
ἄνω ἀριστερά).

3) Τμήμα ὁμοίου θωρακίου
(εἰκ. 31 κάτω).

4) Τμήμα ὁμοίου θωρακίου
(εἰκ. 32).

5) Τμήμα θωρακίου, φέροντος
ὡς κόσμημα μέρος βοστρυχωτῆς δο-
ρᾶς ἀμνοῦ, ὁμοίας πρὸς τὴν τοῦ πρώ-
του (εἰκ. 31 ἄνω δεξιά).

6) Μικρὸν καμπυλόγραμμον τεμάχιον θωρακίου μετὰ γλυπτῶν πλαισίων, φέ-

¹ Ὅτι πρόκειται ἐνταῦθα περὶ ἀλληγορίας τοῦ
Ἀμνοῦ-Χριστοῦ δὲν ὑπάρχει, νομίζω, οὐδεμία ἀμφιβο-

λία. Ἡ ἡμετέρα παράστασις εἶναι ἴσως ἡ ἀρχαιοτέρα
ἀλληγορία τοῦ Ἀμνοῦ-Χριστοῦ ὑπὸ τὴν ἀπλουστεράν

ρον εἰς τὸ μέσον ἀνάγλυφον δίσκον, ἐφ' οὗ, ὑποθέτομεν, ὑπῆρχε σταυρὸς κατὰ τὸ παράδειγμα ὁμοίων θωρακίων¹, ἰδίως ἐπὶ ἄμβωνων τῆς Ἀχειροποιήτου² καὶ τοῦ Ὀκταγώνου³ ἐν Θεσσαλονίκῃ, ὅπου ὁ σταυρὸς ἀντὶ εἰς κύκλον ἐγγράφεται εἰς ρόμβον.

Ἐκ τῶν περιγραφέντων τεσσάρων μαρμαρίνων τεμαχίων, ὡς καὶ τῆς βάσεως, ἣτις εἰς τὴν εἰκόνα 28 δίδεται κατὰ τὸ ἡμῖς συμπληρωμένη, ἐξάγεται ὅτι πρόκειται περὶ ἄμβωνος μετὰ διπλῆς κλίμακος, ξυλίνης ἴσως, ἀφοῦ οὐδεμία ἔνδειξις ὑπάρχει μαρμαρίνων ἢ κτιστῶν βαθμίδων ἐπὶ τῆς κατὰ τὴν προέκτασιν τῶν στενῶν ἄκρων βάσεως.

Ἐκ τῆς συγγενείας τοῦ σχήματος τῶν ἀνωτέρω θωρακίων πρὸς τὰ θωράκια τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγ. Κηρύκου τῆς Δήλου⁴ καὶ τῆς διαπιστώσεως ὅτι τὰ ἄνω ὀριζόντια μέρη τῶν ἡμικιονίσκων δὲν εἶναι λελεασμένα ἀλλ' ἄδρως εἰργασμένα, ὅπερ σημαίνει ὅτι δὲν ἦσαν ἐμφανῆ ἀλλ' ἐστερεοῦντο ἐπ' αὐτῶν τὰ ὀρθογώνια ἀκραῖα τμήματα τῆς ἀνευρεθείσης κολοβωμένης βάσεως, εἰκάζω ὅτι ὁ ἡμέτερος ἄμβων ἦτο περίπου ὅμοιος πρὸς τὸν προμνημονευθέντα ἄμβωνα τῆς Δήλου ὡς καὶ τῆς βασιλικῆς Λάρδου ἐν Ρόδῳ⁵.

Εἰκ. 30. Θωράκιον τοῦ ἄμβωνος μετὰ συμφυοῦς κιονίσκου καὶ παραστάσεως σταυροφόρου ἀμνοῦ.

Ἔτερα γλυπτὰ. 1) Θωράκιον (1.15 μ. × 0.89 μ. × 1.06 μ.)

(εἰκ. 33) ὀρθογώνιον ἐκ λευκοῦ μαρμάρου ἀποκεκρουμένον δεξιὰ, ἔχον, μετὰ τὸ

μορφήν. Μετ' αὐτὴν ἐμφανίζονται αἱ μετ' ἀμνῶν ἀλληγορικαὶ παραστάσεις τῆς Ραβέννης. Χρονολογικῶς αἱ πρῶται ἐμφανίσαις τοῦ θέματος τοποθετοῦνται εἰς τὸν 4ον αἰῶνα. Περὶ τῆς γενέσεως, ἐξελίξεως καὶ διαμορφώσεως τῆς παραστάσεως βλ. τὴν βασικὴν εἰσέτι μελέτην τοῦ FR. GERKE, Der Ursprung der Lämmerallegorien in der altchristlichen Plastik ἐν ZNW XXXIII, 1934, 160 κ. ἑξ., 169 κ. ἑξ.

1 AN. ΟΡΑΑΝΔΟΣ, Αἱ Παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Λέσβου, ΑΔ 12, 1929, 32 εἰκ. 33, 51 εἰκ. 56 καὶ

πλεῖστα ἄλλα ὅμοια.

2 AN. ΟΡΑΑΝΔΟΣ, Ξυλόστεγος Βασιλική, II, 545 εἰκ. 510.

3 X. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ, Τὸ Ὀκτάγωνον τῆς Θεσσαλονίκης, ΠΑΕ 1950, 313 κ. ἑξ. εἰκ. 11, 13.

4 AN. ORLANDOS, Délos chrétienne, BCH LX, 1936, 81, εἰκ. 11-12. Τοῦ αὐτοῦ, Ξυλόστεγος βασιλική, II, 555 εἰκ. 52, ἐνθα καὶ ἄλλα συναφῆ παραδείγματα.

5 AN. ΟΡΑΑΝΔΟΣ, Παλαιοχριστιανικὰ λείψανα τῆς Ρόδου, ABME 6, 1948, 28 εἰκ. 24.

πλατὺ πλαίσιον, ἑτέρας δύο παραλλήλους γλυφάς. Εἰς τὸ μέσον φέρει ἐγγεγραμμένον ἐν κύκλῳ μονογράφημα τοῦ Χριστοῦ. Εἰς τὰς βάσεις τοῦ κύκλου σχηματίζεται ἕτερος μικρὸς κύκλος ἐν εἵδει κόμβου, ἐξ οὗ ἐκφεύγει συμμετρικῶς διπλοῦς ἐλικοειδὴς βλαστὸς ἀπολήγων εἰς κισσόφυλλον, εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ ὁποίου ἐπικάθεται ἀνισοσκελὴς σταυρὸς μὲ διαπλατυνόμενα τὰ ἄκρα τῶν κεραίων ¹.

2) Ὅμοιον θωράκιον (1.33 μ. × 0.94 μ. × 0.07 μ.) ἐκ μαρμάρου τῆς Δράμας ἀποκεκρουμένον κατὰ τὴν ἀριστερὰν ἄνω γωνίαν καὶ κατὰ μῆκος τῆς αὐτῆς πλευρᾶς.

3) Τμῆμα θωρακίου ἔχον εἰς τὸ κέντρον μονογράφημα τοῦ Χριστοῦ, ἑκατέρωθεν δὲ σταυρὸν μὲ διαπλατυνόμενας εἰς τὴν ἀπόληξιν τὰς κεραίας.

4) Τμῆμα θωρακίου μετὰ σταυροῦ καὶ ἐλικοειδοῦς βλαστοῦ.

5) Τεμάχια θωρακίων μετ' ἐγγεγραμμένων ἐν κύκλῳ σταυρῶν (εἰκ. 32 ἄνω).

6) Τεμάχια πεσσίσκων (εἰκ. 32 κάτω).

7) Τεμάχια ἐπιστέψεως θωρακίων, προερχομένων ἴσως ἐκ τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου, μετὰ σπειρομαϊάνδρου κοσμουμένου εἰς τὰ σχηματιζόμενα τετράγωνα δι' ἀνθέων καὶ ὀπωρῶν ἐναλλάξ (εἰκ. 34).

8) Τμῆμα ὑπερθύρου μετὰ γλυφῶν καὶ ἀνισοσκελοῦς σταυροῦ εἰς τὸ μέσον (εἰκ. 27).

9) Τμήματα βάσεων τῆς σολέας, φερουσῶν εἰς τὸ μέσον καὶ κατὰ μῆκος ἐγκοπὴν 0.10 μ. πρὸς ὑποδοχὴν τῶν θωρακίων καὶ κατὰ διαστήματα τετραγώνους ὑποδοχὰς πεσσίσκων (εἰκ. 35).

Τάφοι. Ὑπὸ τὸ δάπεδον τῆς βασιλικῆς καὶ κυρίως εἰς τὰ κλίτη, τὸν νάρθηκα καὶ τὰ προσκτίσματα αὐτῆς εὐρέθησαν πολλοὶ τάφοι, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ σπουδαιότεροι σημειοῦνται εἰς τὴν κάτωψιν.

Τοὺς τάφους τούτους διακρίνομεν εἰς δύο δμάδας:

- 1) Τοὺς καμαρωτοὺς καὶ
- 2) Τοὺς ἀπλοῦς κιβωτισχίμους.

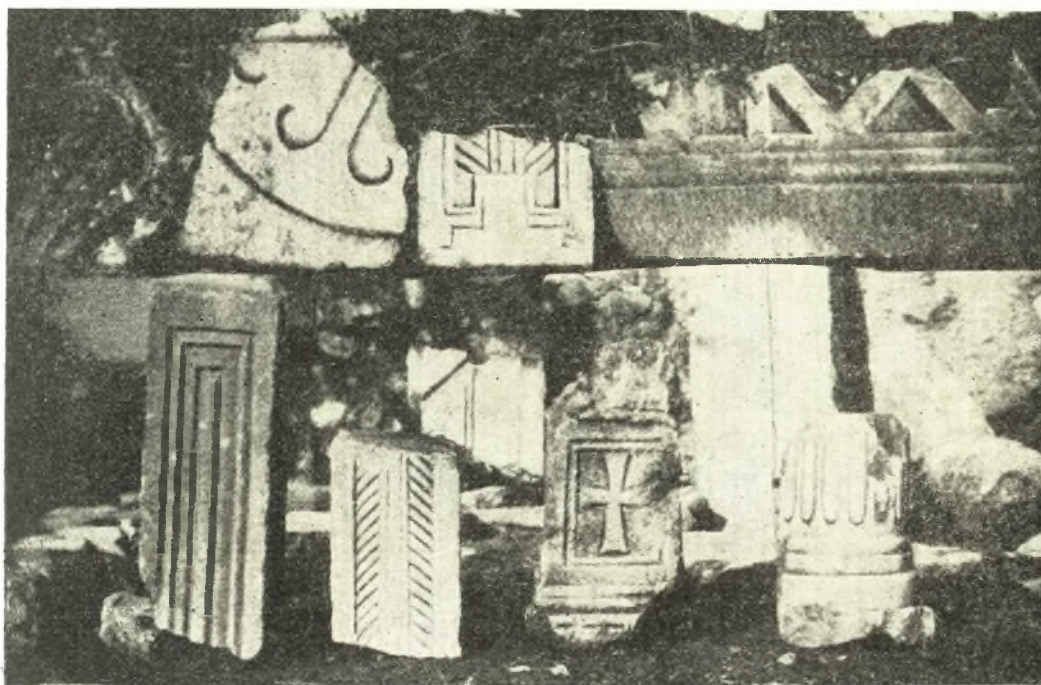
¹ Δι' ὅμοια θωράκια βλ. ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, Παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Λέσβου, ΑΔ 12, 1929, 20 εἰκ. 20, 32 εἰκ. 32, 46 εἰκ. 48, Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΝ, Πρωτοχριστιανικὴ βασιλικὴ Μυτιλήνης, ΑΔ 13, 1930-1931, 13 εἰκ. 7.

ΚΑΜΑΡΩΤΟΙ ΤΑΦΟΙ

Εἰς τὴν πρώτην ομάδα αὐτὴν ἀνήκουν πέντε τάφοι, χαρακτηριζόμενοι ἐν τῇ παρατεθειμένῃ κατόψει τῆς βασιλικῆς διὰ τῶν γραμμάτων Α, Β, Γ, Δ, Ε, Ζ.

Τάφος Α. Ὁ τάφος Α (εἰκ. 2, 36 καὶ 37) εὑρίσκεται κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἰμῆμα τοῦ βορείου κλίτους, 0.50 μ. κάτωθεν τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ. Εἶναι ὀρθογώνιον κτίσμα, διαστ. 2.20 μ. × 1.65 μ., στεγαζόμενον δι' ἡμικυλινδρικῆς καμάρας ἐκ πλίνθων καὶ κορσσανίου.

Ἡ προσπέλασις πρὸς τὸν τάφον ἐπιτυγχάνεται διὰ στενῆς διόδου 0.75 μ.

Εἰκ. 32. Τμήματα θωρακίων τῆς βασιλικῆς καὶ τοῦ ἁμβωνος, πεσσίσκοι καὶ βάσεις τραπεζῶν.

μετὰ δύο βαθμίδων, ἀξονικῶς πρὸς τὸν τάφον τοποθετημένων, αἱ ὁποῖαι ὀδηγοῦν εἰς θυρίδα, ἣτις, περιβαλλομένη διὰ μαρμαρίνων λαξευτῶν θυρωμάτων, εὐρέθῃ ἐρμητικῶς κλειστὴ διὰ καλῶς προσηρμοσμένης καθέτου πλακός, φερούσης εἰς τὸ μέσον σιδηροῦν κρίκον¹. Ἡ θυρὶς αὕτη, διαστ. 0.53 μ. × 0.73 μ., εὑρίσκεται εἰς ὕψος ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου 0.80 μ., τῆς καθόδου εἰς αὐτὸν διευκολυνομένης διὰ λίθου, προεξέχοντος ἐκ τοῦ τοίχου ἐν εἴδει ἀναβαθμοῦ καὶ εἰς ὕψος 0.40 μ. ἀπὸ τοῦ πυθμένος.

Ὁ σκελετὸς τοῦ νεκροῦ εὐρέθῃ διαλελυμένος. Ἐρευνηθέντος τοῦ ἐλαχίστου ἐν τῷ τάφῳ χώματος παρατηρήθη μικρὸς ἀριθμὸς λεπτοτάτων χρυσῶν ἐλασμάτων, προερχομένων, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἐκ τῶν ἀμφίων τοῦ νεκροῦ. Ἡ στενὴ

¹ Ἡ ἰδίᾳ καθέτος πλάξ πρὸ τῆς θυρίδος τάφου πιστοποιεῖται ἐν Κορίνθῳ (Ο. BRONNER, AJA XXXIX, 1935, 55 εἰκ. 2), ἐν Marusiac (Σάλωνος) (Forschun-

gen in Salona III, 7 εἰκ. 6), ὅπου ἐπὶ τῆς πλακὸς ὑπάρχει καὶ ὁ σιδηροῦς κρίκος. Πβλ. καὶ Δ. ΠΑΛΛΑΝ, ἔ. ἀ. 847 κ. ἐξ.

δίοδος προσπελάσεως ἐκαλύπτετο ἐπίσης δι' ὀριζοντίας πλακός, ὑπεράνω τῆς ὁποίας, ὡς καὶ καθ' ὅλον τὸ μήκος τοῦ ὑπογείου κτίσματος, ὑπῆρχε στρώμα χώματος πάχους 0.30 μ.

Εἰκ. 33. Θωράκιον ἀνευρεθὲν εἰς τὸν νάρθηκα τῆς βασιλικῆς.

Ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ καὶ ἄνωθεν τοῦ ὀριζοντίου κλείστρου τῆς διόδου εὐρέθησαν κατὰ χώραν τεμάχια τῆς ἐνεπιγράφου ἐπιταφίας πλακός, ἥτις συνεπληρώθη ἀργότερον, ἀποκαλυφθέντων ἐν τῇ προόδῳ τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τῶν ὑπολοίπων θραυσμάτων.

Ἐπιγραφή 1.

Τάφος Β. Κατὰ τὴν

ΝΑ. γωνίαν τοῦ νοτίου κλίτους καὶ εἰς θέσιν παράλληλον πρὸς τὸν τάφον Α εὐρέθη ὁ τάφος Β (εἰκ. 2, 38 καὶ 39). Ἐπὶ τοῦ δαπέδου τῆς βασιλικῆς ἀπεκαλύφθη πλᾶξ ἐνεπιγράφου ἀναφέρονσα τὰ ὀνόματα καὶ τὸ λειτούργημα τῶν νεκρῶν. Εἰς βάθος 0.40 μ. ἀπ' αὐτῆς καὶ κεκαλυμμένοι διὰ χώματος ἤλθον εἰς φῶς ἕτεραι μαρμάριναι πλάκες, αἵτινες ἔφρασσον τὸ παράλληλόγραμμον κτιστὸν ἄνοιγμα καὶ προεξετείνοντο καθ' ὅλον τὸ μήκος τῆς καμάρας τοῦ τάφου¹. Ἐχει οὗτος τὴν αὐτὴν ὥς καὶ ὁ τάφος Α διαμόρφωσιν πλὴν τῶν βαθμίδων εἰς τὸν διάδρομον προσπελάσεως καὶ τῶν θυρωμάτων εἰς τὴν θυρίδα εἰσόδου, ἥτις ἦτο πεφραγμένη δι' ἀπλῆς πλακός

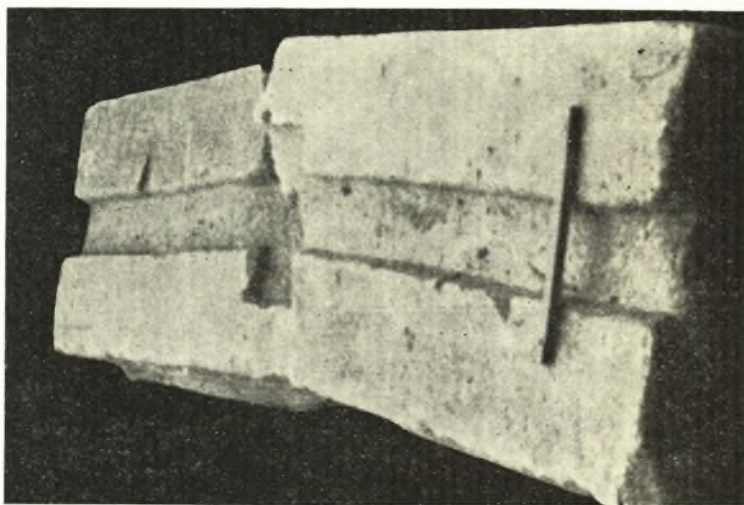

Εἰκ. 34. Πλάσια θωρακίων ἀνηκόντων πιθανῶς εἰς τὸν ἄμβωνα.

¹ Βλ. καὶ τοὺς τάφους εἰς Σάλωνα (Ε. DYGGVE - J. BRÖNDSTED, Recherches à Salone I, 1928, 135 κ. ἐξ. εἰκ. 130 - 131.

καὶ κορασανίου. Αἱ διαστάσεις τοῦ κυρίως τάφου εἶναι 2.65 μ. × 1.90 μ. × 1.84 μ.

Ἐσωτερικῶς κοσμεῖται κατὰ τὰς τρεῖς πλευρὰς καὶ τὴν καμάραν διὰ τοιχογραφιῶν κατὰ τὴν ἑξῆς διάταξιν: Αἱ γωνίαι καθὼς καὶ ἡ καμάρα τοῦ κτίσματος τονίζονται δι' ἐρυθρᾶς παρυφῆς. Εἰς τὸ κέντρον καὶ εἰς ὕψος 0.70 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου εἰκονίζεται κύκλος πλατὺς 1.95 μ. ἐκ πυκνῶν καὶ ποικιλοχρῶμων φύλλων μετὰ λεπτοῦ ἐκ πρασίνου περὶ τὰ ἄκρα ἀνθεμίου (εἰκ. 40). Ὁ στέφανος οὗτος εἰς τέσσαρα σημεῖα, ἀνταποκρινόμενα πρὸς τὰς κεραίας τοῦ ἐγγεγραμμένου ἐν αὐτῷ σταυροῦ, διακόπτεται ὑπὸ ἀκανονίστου ἀνοικτοφαίου παραλληλογράμμου, φέροντος χιαστὸν κόσμημα. Ἐτέρω δμόκεντρος κυανῇ ταινίᾳ περιβάλλει τὸν ἐν τῷ ἐμβადῷ ἀνισοσκελῆ καὶ διὰ μαργαριτῶν καὶ πολυτίμων λίθων κοσμούμενον σταυρόν, τοῦ ὁποῖου αἱ κεραῖαι διαπλατύνονται κατὰ τὰς ἀπολήξεις. Εἰς τὸ κέντρον τοῦ σταυροῦ ἐντὸς τετραγώνου ὑπάρχει κόσμημα ἔχον μορφήν ἀγκύρας ἐκ λευκοῦ χρώματος. Ὅμοιαι περίπου εἶναι καὶ αἱ τῶν μακρῶν πλευρῶν ὡς καὶ αἱ τῆς καμάρας διακοσμήσεις μὲ ἐλάχιστας παραλλαγὰς εἰς τὴν ποικιλίαν τοῦ σταυροῦ, ἥτις περιορίζεται εἰς μαργαρίτας (εἰκ. 41, 42). Μόνον ὁ σταυρὸς τῆς καμάρας εἶναι ἀδιακόσμητος λευκός¹ (εἰκ. 43).

Εἰκ. 35. Τμῆμα βάσεως τῆς σολέας.

Ἐκτὸς τῶν δύο σκελετῶν τῶν νεκρῶν οὐδὲν ἕτερον εὐρέθη ἐντὸς τοῦ τάφου. Νομίσματά τινα περισυνελέγησαν ἐκ τοῦ μεταξὺ τῆς ἐπιτυμβίου καὶ τῶν καλυπτοσῶν τὸν τάφον πλακῶν στρώματος χώματος, ἅτινα ἀνήκουν εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Κωνσταντίου (337 - 361)². Ἐπιγραφή 2.

Τάφος Γ. Ὁ τάφος οὗτος εὐρίσκεται εἰς τὸν ἄξονα ἀκριβῶς τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τῆς βασιλικῆς καὶ εἰς ἀπόστασιν 7.00 μ. ἀπὸ τῆς χορδῆς τῆς κόγχης (εἰκ. 2, 44 - 46).

Πρὸς τοὺς δύο προηγουμένους ὁμοιάζει ὡς πρὸς τὴν ἐπικάλυψιν καὶ τὸν διά-

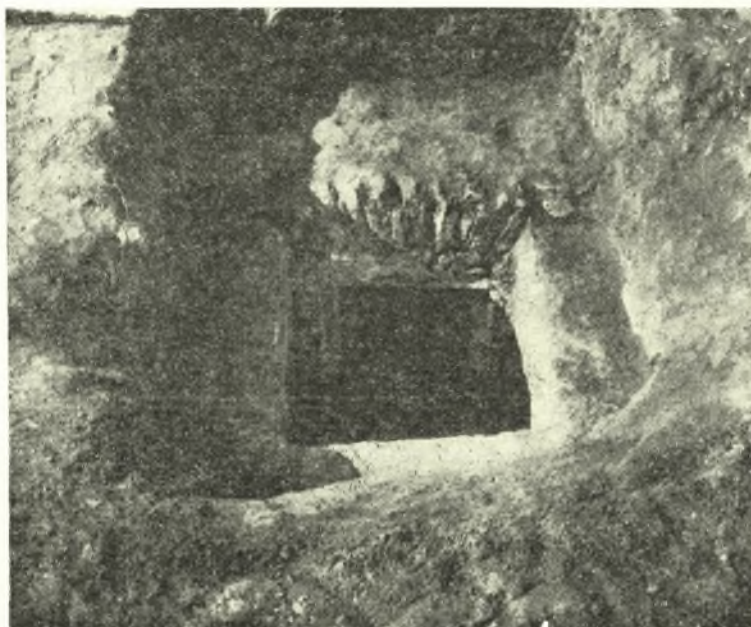
¹ Ὅμοιοι σταυροὶ ἀπεκαλύφθησαν καὶ εἰς τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς τάφους τῆς Θεσσαλονίκης (Α. ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΔ 6, 1924 - 1925, παράρτημα 1922 - 1925, 6 εἰκ. 6 s. PELEKANIDIS, Archaeology II, 1949, Μάρτιος, 49). Διὰ συγγενῶν πρὸς τοὺς ἡμετέρους στεφάνων κοσμεῖται καὶ τάφος εἰς Σάλωνα (Ε. DYGGVE-J. BRÖNDSTED, ε. ἀ. 136, 137 εἰκ. 127-129, Ε. DYGGVE-Ε. EGGER, ε. ἀ. 14 εἰκ. 21). Τὴν σημασίαν τῶν διὰ σταυρῶν καὶ ἄλλων

συμβόλων διακοσμήσεων τῶν τάφων ἰδιαιτέρως ἐπρόσεξεν ὁ Α. GRABAR ἐν Martyrium II, 297 κ. ἑξ. καὶ ὁ Δ. ΠΑΛΛΑΣ ἐν ΑΕ 1950 - 1951, 167.

² S. SABATIER, Monnaies byzantines, Paris - London 1862, 63. Δὲν ἠδυνήθην νὰ χρησιμοποιήσω ὡς μὴ ὑπάρχον ἐν Θεσσαλονίκῃ τὸ γνωστὸν βιβλίον τοῦ J. MAURICE, Numismatique constantinienne, Paris I (1908), II (1911), III (1912).

δρομον άνευ αναβαθμών προσπελάσεως. Καί αὐτοῦ ἡ εἴσοδος ἦτο πεφραγμένη διὰ μαρμαρίνης πλακός, χρησιμοποιοῦμένης ἐνταῦθα τὸ δεύτερον. Διαφέρει αὐτῶν κατὰ τὰς διαστάσεις, αἱ ὁποῖαι εἶναι 2.50 μ. × 1.46 μ. × 1.75 μ. καὶ τὴν μορφήν, διότι εἰς τὴν δυτικὴν στενὴν πλευρὰν ἐντὸς τοῦ πάχους τοῦ τοίχου σχηματίζονται δύο κόγχαι, τῶν ὁποίων ὁ προορισμὸς εἶναι δύσκολον νὰ διευκρινηθῇ¹. Ὁ πυθμὴν τοῦ τάφου τούτου, ἀποτελούμενος ἐκ μεγάλων ὀπτῶν πλίνθων, εἶναι κάτωθεν καὶ εἰς βάθος 0.30 μ. κενός, ἔχων εἰς τὸ μέσον ἐπίμηκες ἄνοιγμα μῆκ. 0.37 μ. καὶ πλ. 0.05 μ.². Ἐκτὸς τούτου φέρει εἰς μικρὰς ἀπ' ἀλλήλων ἀποστάσεις κυκλικὰς ἐκβαθύνσεις, διατρυπωμένας ὑπὸ τεσσάρων, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ὀπῶν σταυ-

Εἰκ. 36. Ἀνατολικὴ ὄψις τάφου Α.

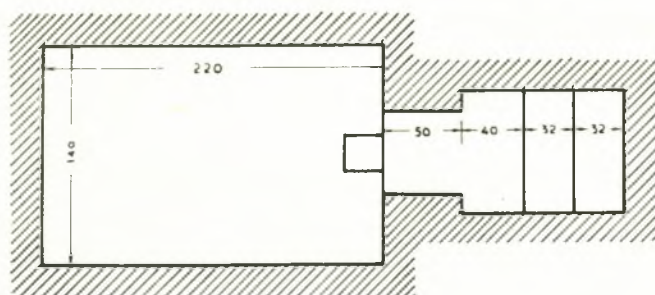
ροειδῶς τοποθετημένων³. Τὸ ἐπίμηκες ἄνοιγμα ὡς καὶ αἱ ἐν ἐκβαθύνσει ὀπαὶ ἐχρησίμευον ἐνταῦθα διὰ τὴν ἐκροὴν τῶν ὑδάτων ἐκ τοῦ τάφου καὶ ὅχι τῶν διηθουμένων ἐκ τῶν πτωμάτων ὑγρῶν. Διότι ὁ τάφος Γ, ὡς ἐκ τῶν ἐν αὐτῷ πολλῶν σκελετῶν — ἐμετρήθησαν δέκα καὶ ὀκτὼ κρανία σεσωρευμένα παρὰ τὰς δύο κόγχας — ἐχρησιμοποιεῖτο μᾶλλον ὡς ὀστεοφυλάκιον τῶν ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ τῆς βα-

¹ Πρβ. *Recherches à Salone I*, 136, ἐνθα ἀναφέρονται παραδείγματα διπλῶν, ὅπως χαρακτηρίζονται, τάφων.

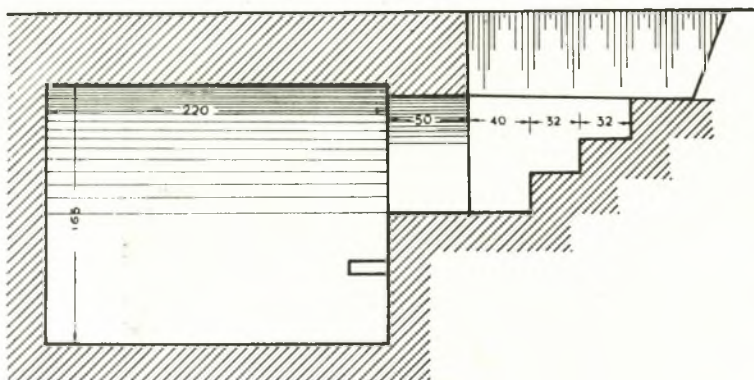
² Τὸ ἐπίμηκες ἄνοιγμα συναντᾶται καὶ εἰς τὸν κοινὸν διάδρομον τῆς συστάδος καμαρωτῶν τάφων τοῦ *Marusinac*. Οἱ δρόμοι καὶ οἱ διάδρομοι ἐνταῦθα ἐκαλύπτοντο δι' ὀριζοντίων πλακῶν, ἐκ τῶν ἁρμῶν ἐπαφῆς τῶν ὁποίων διεισέδυε τὸ ὕδωρ (*Forschungen in Salona III*, 7 κ. ἐξ. εἰκ. 8-9). Τὸ ἴδιον ἄνοιγμα διεπιστώθη καὶ εἰς τὴν κρύπτειν τοῦ Μουσσωλλεῖου τοῦ Διοκλητιανοῦ εἰς τὸ Σπαλάτον (G. NIEMANN, *Der Pa-*

last Diocletianus, 97 εἰκ. 78).

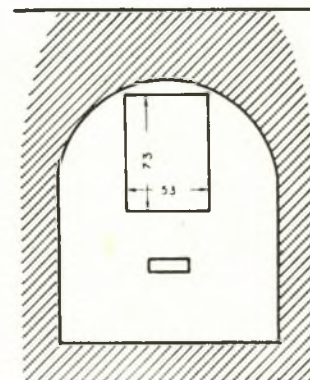
³ Τοιαύτας ὀπάς, ἄνευ ἐπιμήκους ἐγκοπῆς τοῦ πυθμένος, φέρουν πολλοὶ τάφοι, βλ. Α. ΣΥΓΓΟΠΟΥΛΟΝ, ἔ.ἀ. 66, ἐνθα οὗτος παρατηρεῖ ὅτι ἐκτὸς τῶν ὀπῶν «αἱ πλάκες αἱ ἀποτελοῦσαι τὸν πυθμένα τοῦ τάφου, δὲν εἶναι τοποθετημέναι ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, ἀλλὰ μεταξὺ τούτου καὶ τῶν πλακῶν ἀφήνεται μικρὸς χώρος» ὡς καὶ εἰς τὸν ἡμέτερον. Ἀλλὰ παραδείγματα ὀπῶν πυθμένων τάφων βλ. παρὰ Δ. ΠΑΛΛΑ, ἔ. ἀ. 164 σημ. 2. Πβλ. καὶ Α. ΟΡΑΝΔΟΝ ἐν *ABME* τ. 2, σ. 216.

ΤΟΜΗ ΕΝ ΚΑΤΩΕΙ

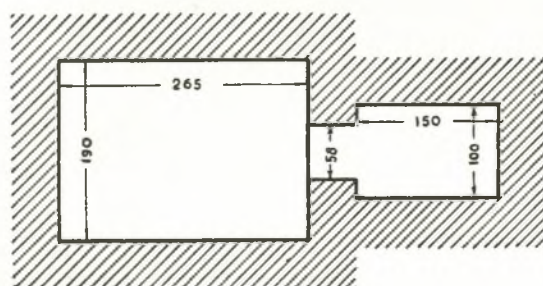
ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑΙ
ΤΑΦΟΥ Α

ΤΟΜΗ ΚΑΤΑ ΜΗΚΟΣ

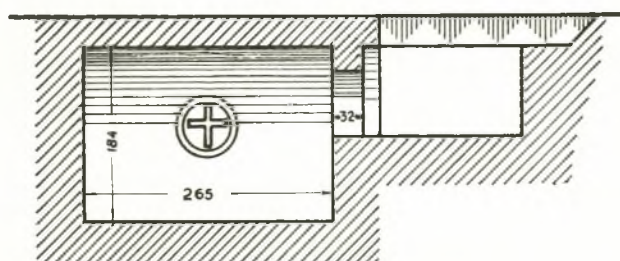

ΕΓΚΑΡΣΙΑ ΤΟΜΗ

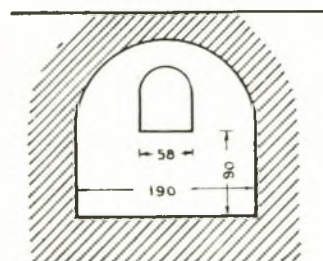
Εἰκ. 37. Κάτοψις, τομὴ κατὰ μῆκος καὶ τομὴ κατὰ πλάτος τάφου Α.

ΤΟΜΗ ΕΝ ΚΑΤΩΕΙ

ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑΙ
ΤΑΦΟΥ Β

ΤΟΜΗ ΚΑΤΑ ΜΗΚΟΣ

ΕΓΚΑΡΣΙΑ ΤΟΜΗ

Εἰκ. 38. Κάτοψις, τομὴ κατὰ μῆκος καὶ τομὴ κατὰ πλάτος τάφου Β.

σιλικής ἐκδημούντων πρὸς Κύριον κληρικῶν. Βεβαίως παλαιὰ καὶ συνήθης εἶναι ἢ χρῆσις ἑνὸς τάφου διὰ πολλὰς καὶ συνεχεῖς ταφὰς μελῶν τῆς αὐτῆς οἰκογενείας¹ ἢ τῆς αὐτῆς ἀδελφότητος². Ἄλλ' ἐνταῦθα, ἐντὸς τοῦ ναοῦ καὶ μάλιστα εἰς κατ' ἐξοχὴν ἐπίσημον σημεῖον τῆς βασιλικῆς—μεταξὺ τοῦ διαφράγματος τοῦ ἱεροῦ Βήματος καὶ τοῦ ἁμβωνος—νομίζω ὅτι εἶναι ἀπίθανον ὅτι ἐγίνοντο συνεχεῖς ταφαὶ τῶν μελῶν ἔστω τοῦ πρεσβυτερίου τοῦ ναοῦ ἢ ἄλλης τινὸς ἱερᾶς κοινότητος.

Τάφος Δ. Εὐρίσκεται εἰς τὸ δεξιὸν μετακίονιον τοῦ τριβήλου, καλυπτόμενος κατὰ μέγα μέρος ὑπὸ ἐπιτυμβίου ἐνεπιγράφου πλακός. Διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ τάφου τούτου ἀφηρέθη μέρος τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ νάρθηκος.

Κατὰ τὴν μορφήν εἶναι ὅμοιος πρὸς τοὺς τάφους Α καὶ Β, μετὰ ἐξωτερικοῦ

Εἰκ. 39. Ἀνατολικὴ ὄψις μετὰ δρόμου τάφου Β.

στενοῦ δρόμου, πλάτους 0.70 μ., ἄνευ βαθμίδων. Αἱ διαστάσεις τοῦ νεκρικοῦ θαλάμου εἶναι 2.39 μ. × 1.10 μ. × 1.27 μ. Κατὰ τὴν δυτικὴν στενὴν πλευρὰν περιορίζεται τὸ πλάτος εἰς 0.88 μ. ἔνεκα τῶν εἰς τὰς ἑναντι ἀλλήλων γωνίας σχηματιζομένων παραστάδων, διαστ. 0.11 μ. × 0.27 μ. Αἱ μεταξὺ τούτων πλίνθιναι πλάκες εἶναι ἐπικλινεῖς πρὸς ἀνατολὰς, σχηματίζουσαι κεφαλαρίον.

Ὁ πυθμὴν τοῦ τάφου τούτου, ἀποτελούμενος ἐξ ὀπτῶν πλίνθων, συγγενεῦει πρὸς τὸν τοῦ τάφου Γ, ἥτοι φέρει κατὰ τὸν ἄξονα ἐπίμηκες ἄνοιγμα, ἐκατέρωθεν δὲ αὐτοῦ καὶ εἰς ἀπόστασιν 1.26 μ. ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ στενοῦ τοίχου ἀνὰ μίαν κυκλικὴν ἐκβάθυνσιν, ἥτις διατρυνπᾶται ὑπὸ ἐξ ὀπτῶν.

Οἱ πλάγιοι κάθετοι τοῖχοι ἐπικαλύπτονται δι' ἐπιμελοῦς ὀρθομαρμαρώσεως³.

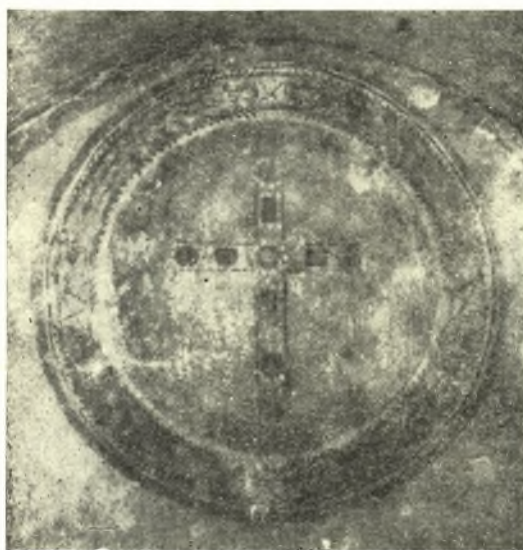
¹ Hesperia, Suppl. V, 1941, 9 κ.ξ., ANT. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΣ, Θηβαϊκά (ΑΔ 1917) 235. Δ. ΠΑΛΛΑΣ, ἔ. ἀ.

² Δ. ΠΑΛΛΑΣ, ἔ. ἀ. 164 κ.ξ., ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

³ Ὁρθομαρμαρώσεις διεπιστώθησαν καὶ εἰς ἀπλουστέρους ἐν Θεσσαλονίκῃ ρωμαϊκοὺς τάφους (Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ, Ἀνασκαφὴ νεκροπόλεως Θεσσαλονίκης, ΠΑΕ 1949, 149).

Αἱ διαστάσεις τῶν μαρμαρίνων πλακῶν κυμαίνονται μεταξύ 0.65 μ. – 0.70 μ. ὕψ. καὶ 0.22 μ. – 0.25 μ. πλ.

Ἐκτὸς τοῦ σκελετοῦ τοῦ νεκροῦ, τοῦ ὁποίου ἀρκετὰ τμήματα μετετοπίσθησαν

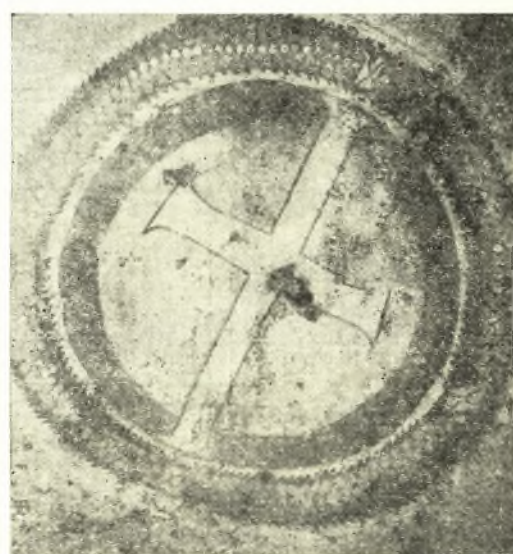
Εἰκ. 40. Γραπτὸς διάκοσμος τάφου Β (βόρ. τοῖχος).

Εἰκ. 41. Γραπτὸς διάκοσμος τάφου Β (νότ. τοῖχος).

Εἰκ. 42. Γραπτὸς διάκοσμος τάφου Β (δυτ. τοῖχος).

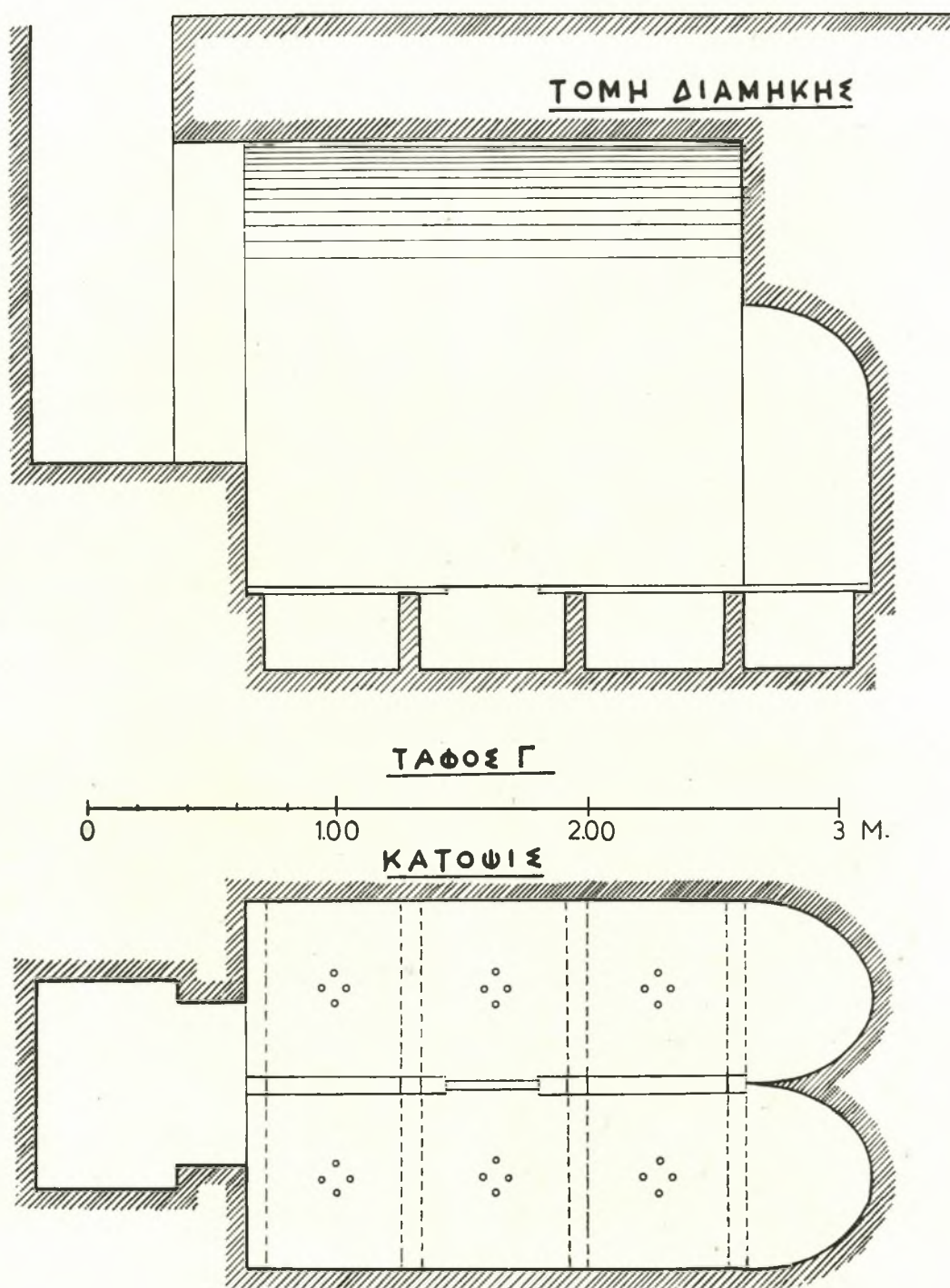

Εἰκ. 43. Γραπτὸς διάκοσμος τάφου Β (καμάρα).

ὑπὸ τῶν τρωκτικῶν, οὐδὲν κτέρισμα εὐρέθη ἐντὸς τοῦ τάφου. Ἐπιγραφή 5.

Τάφος Ε. Κεῖται εἰς τὸ μέσον τοῦ ΝΔ. προσκτίσματος καὶ 0.57 μ. κάτωθεν τοῦ διὰ πλίνθων ἐστρωμένου δαπέδου τοῦ διαμερίσματος. Εἶναι ὅμοιος πρὸς τοὺς ἀνωτέρω περιγραφέντας τάφους μετὰ διαδρόμου, ὁ ὁποῖος διὰ τριῶν βαθμίδων καὶ

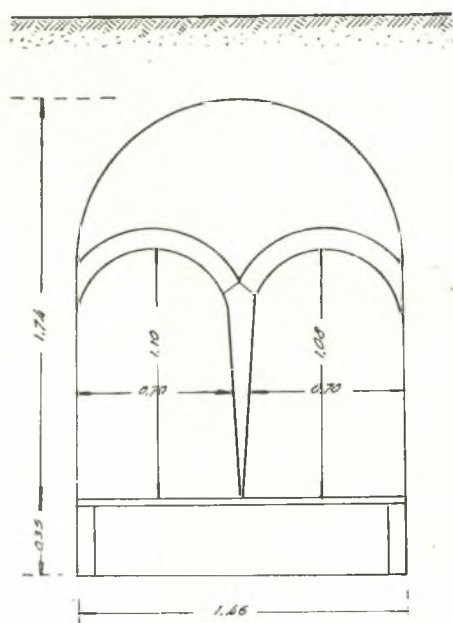

Εικ. 44. Κάτοψις και τομή κατά μήκος τάφου Γ.

διὰ μικρᾶς θυρίδος ὁδηγεῖ εἰς τὸν καμαρωτὸν νεκρικὸν θάλαμον διαστάσεων 2.38 μ. × 1.86 μ. × 1.89 μ. Καὶ τοῦ τάφου τούτου τὸ δάπεδον καλύπτεται διὰ πλινθίνων τετραγώνων πλακῶν (0.30 μ. × 0.30 μ. × 0.04 μ.). Ἐξ ἐλαχίστων λειψάνων τοιχογραφιῶν, παρατηρηθεισῶν κατὰ τὴν βάσιν καὶ τὰς γωνίας τῶν μακρῶν τοίχων, τεκμαίρεται ὅτι ὁλος ὁ τάφος ἤτο ποτε κεκοσμημένος διὰ γραπτοῦ διακόσμου.

Ἐκτὸς τοῦ διαλελυμένου σκελετοῦ τοῦ νεκροῦ οὐδὲν ἀξιόλογον εὑρέθη, εἰμὴ εἰς τὰς γωνίας αὐτοῦ ἀναμεμιγμένα μετὰ τῶν χωμάτων λίαν λεπτὰ ἐλάσματα χαλκοῦ καὶ βελονοειδῆ ὑπολείμματα χρυσοῦ, τοῦθ' ὅπερ δηλοῖ ὅτι ὁ νεκρὸς ἔφερε χρυσοῦφαντον ἔνδυμα.

ΤΟΜΗ ΕΓΚΑΡΣΙΑ

Εἰκ. 45. Ἐγκαρσία τομὴ τάφου Γ.

Εἰκ. 46. Δυτικὴ στενὴ πλευρὰ μετὰ τῶν κογχῶν τάφου Γ.

Ὁ τάφος οὗτος μετὰ τοῦ ὑπεράνω αὐτοῦ κτίσματος δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς διώροφος¹.

Τάφος Ζ. Εἰς τὴν πλαγίαν ΝΑ. εἴσοδον τοῦ νάρθηκος. Καμαρωτὸς ἄνευ δρόμου. Πλάτ. θαλάμου 2.14 μ., μῆκ. 2.20 μ., ὕψ. μέχρι τῆς κλειδὸς τῆς καμάρας 1.93 μ.

Ἐντὸς τοῦ θαλάμου, πρὸς τὸν ὁποῖον ὁδηγεῖ θυρὶς ἀνοίγματος 0.79 μ. × 0.75 μ., ὑπάρχει κατὰ τὸ μέσον μαρμαρίνη σαρκοφάγος ἄνευ καλύμματος διαστάσεων 2.07 μ. × 0.95 μ., ἀπέχουσα ἐκ μὲν τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ θαλάμου 0.63 μ. ἐκ δὲ τῶν στενῶν: τῆς δυτικῆς 0.05 μ. καὶ τῆς ἀνατολικῆς 0.10 μ.

Ἐπὶ τῆς δεξιᾶς μακρᾶς πλευρᾶς τῆς σαρκοφάγου αἱ ἐλλιπεῖς χρονολογικαὶ ἐνδείξεις AN[NOS] LIX.

¹ Δ. ΠΑΛΛΑΣ, Σαλαμινιακά, ΑΕ 1950-1951, 177 κ.ἐξ. Α. GRABAR, Martyrium, 94, κ.ἐξ., χωρὶς νὰ εἶναι δυνα-

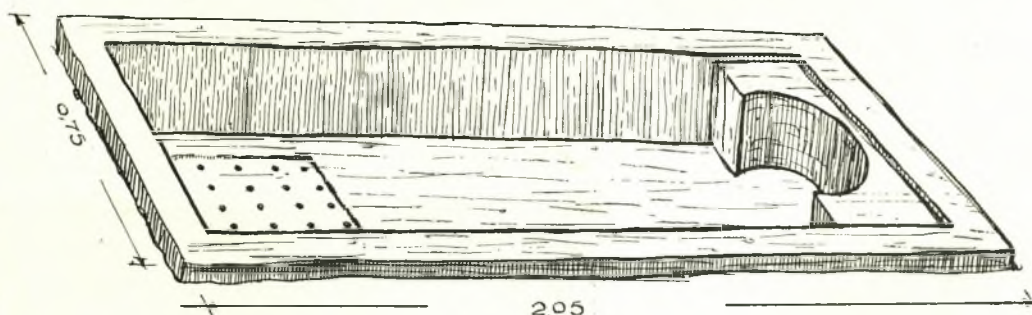
τὸν ὁ τάφος οὗτος νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς μαρτύριον.

Πλήν τοῦ σκελετοῦ, ἐν μέρει διαλελυμένου, καὶ ἐνίων ὀστέων ἐν τρίμμασι εὐρισκομένων, οὐδὲν κτέρισμα.

Ἡ σαρκοφάγος πιθανώτατα ἐνταῦθα εἰς δευτέραν χρῆσιν.

Ἡ ἰδιομορφία τοῦ τάφου τούτου, ἡ ἐν τῷ καμαρωτῷ δῆλον ὅτι θαλάμῳ ὑπαρ-

Εἰκ. 47. Λάρναξ τάφου Η.

ξίς σαρκοφάγου, εἶναι, ἐξ ὧν τουλάχιστον ἔχω ὑπ' ὄψει μου, μοναδική. Οὐδαμοῦ ἄλλοῦ διεπίστωσα οὐδ' εὗρον παράδειγμα. Εἰκάζω μόνον ὅτι παρεμφερῇ ταφὴν δη-

Εἰκ. 48. Τάφος Η.

λοῖ ἢ ἐκ Σαλαμῖνος ἐπιγραφὴ τοῦ Ἀγάθωνος: *Οἶκος αἰώνιος Ἀγάθωνος ἀναγνώστον καὶ Εὐφημίας ἐν δυοῖ θήκαις, ἰδίᾳ ἐκάστῳ ἡμῶν*¹.

Β'. Ἀπλοῖ τάφοι μετὰ ἢ ἄνευ λάρνακος.

Οἱ τάφοι οὗτοι χαρακτηρίζονται ἐν τῇ κατόψει διὰ τῶν γραμμάτων Η, Θ, Ι, Κ, Λ, Μ, Ν, Ξ, Ο, Π.

Τάφος Η. Παρὰ τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ νάρθηκος μετὰ τῶν βαθμίδων τῶν

¹ C. I. G. ἀριθ. 9303. ΣΤ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ, Ἀττικῆς ἐπιγραφῶν, ἀριθ. 3504. C. BAYET, De titulis atticis christianis antiquis. ἀριθ. 107. Δ. ΠΑΛΛΑΣ, ΑΕ 1937 (1955) 864.

διαμερισμάτων τοῦ διακονικοῦ καὶ τοῦ κλιμακοστασίου. Πρὸς ἐκσκαφὴν καὶ ἐναπό-
θεσιν τῆς ἀβαθοῦς λάρνακος ἀφηρέθη τμήμα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου. Ἡ λάρναξ
εἶναι μονόλιθος. Μήκ. 2.05 μ., πλάτ. 0.75 μ., ὕψ. 0.23 μ. Εἰς τὴν δυτικὴν στενὴν πλευ-
ρὰν καὶ εἰς τὸ πᾶχος τοῦ μαρμάρου ἀνοίγεται πεταλοειδὴς ἐκβάθυνσις διὰ τὴν
ὑποδοχὴν τῆς κεφαλῆς, εἰς τὸν πυθμένα δὲ τὸν πρὸς τοὺς πόδας ὅπαι διὰ τὴν διήθη-
σιν τῶν ἐκ τοῦ σώματος ὑγρῶν (εἰκ. 47). Ὁ σκελετὸς τοῦ νεκροῦ ἀδιατάρακτος (εἰκ. 48).
Τὴν λάρνακα ἐκάλυπτε μαρμαρίνη πλάξ μετὰ κοίκου κατὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν. Ἐπηκολού-
θει στρῶμα χώματος πᾶχ. 0.30 μ. καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἐπεκάθητο ἐνεπίγραφος μαρμαρίνη
πλάξ. Μεταξὺ τῶν χωμάτων εὐρέθη νόμισμα τοῦ Μεγάλου Θεοδοσίου. Ἐπιγραφή 4.

Τάφος Θ. Ἐντὸς τοῦ δια-
μερίσματος τοῦ κλιμακοστασίου καὶ
παρὰ τὴν εἴσοδον αὐτοῦ.

Ὁ τάφος οὗτος εἶναι σύνη-
θες σκάμμα, ἄνευ τοιχωμάτων, κα-
λυπτόμενος διὰ μαρμαρίνης πλα-
κός, ἣτις φέρει λατινικὴν ἐπιτύμ-
βιον ἐπιγραφὴν. Ἐπιγραφή 12.

Τάφος Ι. Ἐντὸς τοῦ πρῶ-
του διαμερίσματος τοῦ διακονικοῦ.

Ἀπλοῦς ὅσον καὶ ὁ προη-
γούμενος τάφος, καλυπτόμενος δι'
ἐνεπιγράφου μαρμαρίνης πλακός,
μήκ. 1.78 μ. πλ. 0.65 μ., προερ-
χομένης ἐκ παλαιότερας χρήσεως.
Ἐπιγραφή 6.

Τάφος Κ. Εἰς τὸ αὐτὸ δια-
μέρισμα τοῦ διακονικοῦ.

Φέρει μαρμαρίνην πλάκα ἄνευ ἐπιγραφῆς καὶ κάτωθεν αὐτῆς εἰς βάθος 0.50 μ.
έτεραν πλάκα καλύπτουσιν ἀπλὴν σαρκοφάγον. Ὁ σκελετὸς τοῦ νεκροῦ ἀδιατάρα-
κτος. Οὐδὲν κτερίσμα. Κατὰ τὸ μεταξὺ τῶν δύο πλακῶν στρῶμα χώματος εὐρέθη-
σαν νομίσματα τοῦ Ἀρκαδίου.

Τάφος Λ. Εἰς τὴν ΒΑ. γωνίαν τοῦ διαδρόμου τοῦ δευτέρου προσκίσματος.

Ἀποτελεῖται ἐκ μαρμαρίνης ἀβαθοῦς λάρνακος, συντεθειμένης ἐκ τεμαχίων ἑξ
καὶ καλυπτομένης διὰ πλακῶν σχιστολίθου. Ὁ σκελετὸς ἀδιατάρακτος. Οὐδὲν κτε-
ρίσμα (εἰκ. 49).

Τάφοι Μ, Ν, Ξ, Ο, Π. Ἄπαντες οἱ τάφοι οὗτοι εἶναι ὁμοιόμορφοι, ἥτοι ἀπλοῖ
καὶ ἄνευ ἰδιαιτέρου γνωρίσματος. Τὰ τοιχώματά των εἶναι ἐπενδεδυμένα διὰ μονολίθων
συνήθως μαρμαρίνων πλακῶν, αἵτινες προέρχονται, ὡς δηλοῦται ἐκ τῶν ἐπ' αὐτῶν
λατινικῶν γραμμάτων, ἐκ τοῦ παλαιότερου ρωμαϊκοῦ νεκροταφείου τῶν Φιλίππων¹.

Εἰκ. 49. Τάφος Λ.

¹ Πλήθος ἐπιτύμβιων πλακῶν μετὰ λατινικῶν ἐπιγρα-
φῶν τῆς Ρωμαιοκρατίας ἐκ Φιλίππων εὐρέθη ἐν Θεσ-

σαλονίκῃ (Φ. ΠΕΤΣΑΣ, Λατινικαὶ ἐπιγραφαὶ ἐκ Θεσσα-
λονίκης, ΑΕ 1950 - 1951, 54 κ. ἑξ. 61).

Ὡς καλύμματα χρησιμοποιοῦνται ἐπιτύμβιοι ἐπίσης ρωμαϊκαὶ πλάκες. Ἐντὸς ἐνὸς ἐκάστου τῶν τάφων τούτων περιείχετο εἷς νεκρός. Οὐδὲν κτέρισμα.

Ὁ τάφος Π, ὅστις, ὥς ἐλέχθη, εὐρίσκεται πλησίον τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ κατὰ τὰ δύο τρίτα ὑπὸ τοὺς τοίχους τοῦ μεταγενεστέρου παρεκκλησίου (βλ. κάτοψιν II), συνεκροτήθη ἐκ τοῦ θυρώματος μεγάλης τινὸς θύρας τῆς βασιλικῆς, ἥτοι κατὰ μὲν τὰς μακρὰς πλευρὰς ἐκ τῶν κατακορύφων σταθμῶν (2.24 μ. × 0.90 μ.) κατὰ δὲ τὰς στενὰς ἐκ τοῦ κατωφλίου καὶ τοῦ ἀνωφλίου (1.00 μ. × 0.95 μ.). Τὰ δύο τελευταῖα μαρμάρινα τεμάχια διασφύζουν εἰσέτι τὰς βαθεῖας κοιλότητας, αἵτινες ἐχρησίμευον πρὸς ὑποδοχὴν τῶν μεταλλίνων κατακορύφων ἀξόνων, περὶ τοὺς ὁποίους ἐστρέφοντο τὰ θυρόφυλλα.

Ὁ τάφος ἦτο πλήρης χώματος, διαταραχθέντος τοῦ σκελετοῦ τοῦ νεκροῦ. Ἐντὸς τῶν χωμάτων ἀνευρέθη χαλκοῦν νόμισμα Λέοντος τοῦ VI (886–912)¹.

Ἐπιγραφαί. Τὰ σχετικῶς ὀλίγα μέχρι τοῦδε γνωστὰ ἐκ Φιλίππων χριστιανικὰ κείμενα² πλουτίζουν αἱ ἐλθοῦσαι εἰς φῶς νέαι ἐπιγραφαί, αἵτινες εἶναι κυρίως ἐπιτύμβιοι. Αἱ σπουδαιότεραι τούτων εὐρέθησαν ἐπὶ τάφων καὶ δικαιολογοῦν κατὰ τινα τρόπον τὰς γενομένας, παρὰ τὰς ἀπαγορευτικὰς διατάξεις³, ταφὰς ἐντὸς τοῦ ναοῦ καὶ κυρίως πλησίον τοῦ Ἱεροῦ Βήματος.

Αἱ συλλεγεῖσαι ἐπιγραφαὶ εἶναι αἱ ἀκόλουθοι:

1.

Πλάξ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου (εἰκ. 50) ἐλλειπῆς ἄνω ἀριστερὰ καὶ ἄνω δεξιὰ, ἀποτελουμένη ἀπὸ ἑξ τεμάχια συναρμοζόμενα. Ἐκ τούτων ἓν εὐρέθη κατὰ χώραν ἐπὶ τοῦ τάφου Α, τὰ δὲ λοιπὰ πέριξ αὐτοῦ. Μέγιστον ὕψ. 0.85 μ., πλ. 0.98 μ. Ὑψ. γραμμ. + 0.04 μ.

1 Κοιμητήριον Παύλου

πρεσβ(υτέρου) καὶ ἱατροῦ

Φιλιππησίων

Κ(ύριε) Ἰ(ησοῦ) Χ(ριστ)ὲ ὁ Θ(εὸς) ὁ ποιήσας

5 ἀπὸ τῶν μὴ ὄντων εἰς]

εἶναι ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῇ[ς]

κρίσεως μὴ μνησθ[εῖς]

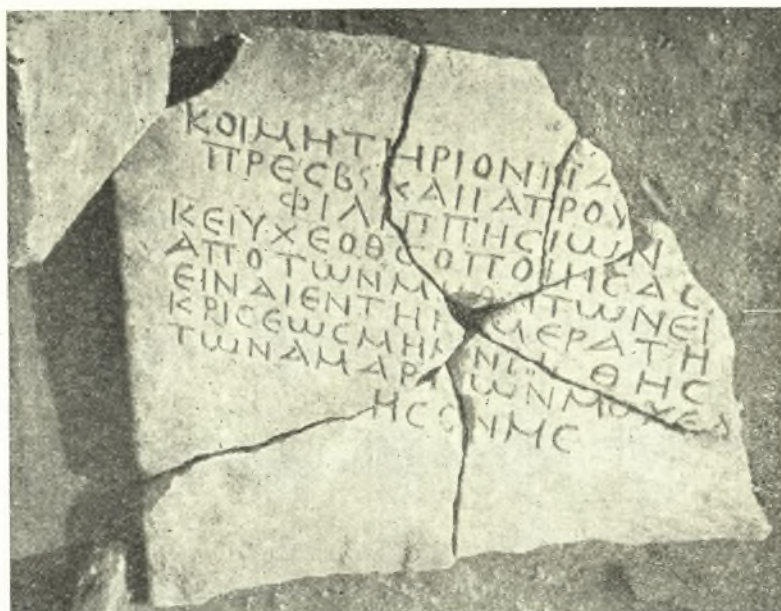
τῶν ἀμαρτιῶν μου ἐλέ

ησὸν με.

¹ W. WROTH, Catalogue of the Imperial Byzantine Coins, London 1908, II, 444 πίν. I.I, 13.

² P. LEMERLE, ἔ. ἀ. 91 κ. ἐξ., 102.

³ Δ. ΠΑΛΛΑΣ, Σαλαμινιακά, ΑΕ 1950-1951, 177 καὶ σημ. 5, 6.

Εἰκ. 50. Ἐπιγραφὴ Παύλου πρεσβυτέρου καὶ ἱατροῦ.

Στίχ. 7, ἐν τῷ λίθῳ: μνησθης.

Στίχ. 1. *Κοιμητήριον ἢ κυμητήριον ἢ κυμιτήριον* ἀπαντὰ συνήθως εἰς παλαιοχριστιανικὰς ἐπιγραφὰς καὶ εἶναι συνώνυμον πρὸς τὰς λέξεις *θήκη, καμάρα, μεμόριον ἢ μμόριον ἢ μμηόριον, μνημα ἢ μνημεῖον, μνημόριον*, παραγόμενον ἐκ τοῦ μέσου ἢ παθητικοῦ ρήματος *κοιμᾶσθαι*, ὅπερ, κατὰ τὴν χριστιανικὴν πίστιν, ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸ ἀποθνήσκειν ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ θανάτου ὡς ὕπνου πρὸ τῆς ἀναστάσεως. Ὑπὸ τὴν ἐννοιαν αὐτὴν ἐχρησιμοποιήθη τὸ ρῆμα καὶ εἰς τὴν ΚΑΙΝΗΝ ΔΙΑΘΗΚΗΝ, Ἰωάνν. 11, 11 - 14, Ματθαῖος 27, 52. 1, Κορινθ. 7, 39. 11, 30. 15, 6. 15, 18 κλ. Περὶ τοῦ ρήματος *κοιμᾶσθαι* καὶ τῆς ἐννοίας αὐτοῦ βλ. G. MERLIER, BCH LIV, 1930, 228-240. Ἐπίσης περὶ τῆς λέξεως *κοιμητήριον* βλ. Corpus des griechisch-christlichen Inschriften von Hellas, hgg. v. H. LIETZMANN, N. BEES (ΒΕΗΣ), G. SOTIRIU, Athen 1941, 62, 68 κ. ἔξ. (περιλαμβάνει μόνον τὰς ἐπιγραφὰς τῆς Κορίνθου). Βλ. ἐπίσης περὶ τῶν ὀνομασιῶν τῶν τάφων, ΔΗΜ. ΠΑΛΛΑΝ, ἔ. ἀ. 161 κ. ἔξ., J. S. CREAGHAN - A. E. RAUBITSCHER, Early Christian Epitaphs from Athens, Hesperia XVI, 1947, 18 κ. ἔξ.

Συμπληρῶ τὸ ὄνομα Πα[ύλος] στηριζόμενος α) εἰς τὰ ὑπάρχοντα δύο γράμματα ΠΑ καὶ μιᾶς λοξῆς κεραίας γραμματος, ἣτις ὑποθέτω ὅτι ἀνήκει εἰς τὸ Υ β) εἰς τὸ ὄνομα τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς Ἐκκλησίας τῶν Φιλιππησίων Ἀποστόλου Παύλου, τὸ ὁποῖον θὰ ἦτο τὸ κατ' ἐξοχὴν προσφιλὲς καὶ σεβαστὸν ὄνομα τῶν Φιλιππησίων καὶ γ) εἰς τὸν ἐναπομένοντα χώρον, ὁ ὁποῖος δέχεται μόνον τέσσαρα γράμματα, τὸ τελευταῖον τῶν ὁποίων συμπίπτει πρὸς τὴν κάθετον τῶν τελευταίων γραμμάτων τοῦ 4, 5 καὶ 6 στίχου.

Στίχ. 2. Σπάνιαι εἶναι ἐν τῇ Ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ αἱ περιπτώσεις, καθ' ἃς κληρικοί, ὅπως ὁ τῆς ἐπιγραφῆς πρεσβύτερος Παῦλος, ἐξασκοῦν καὶ ἄλλα ἐπαγγέλματα ὡς τὸ τοῦ ἱατροῦ. Παραδείγματα ἔχομεν ἐλάχιστα: Τὸν Ἁγ. Βαλεντίνον καὶ τινὰ Διονύσιον ἱατρὸν πρεσβύτερον, γνωστὸν ἐξ ἐπιτυμβίου πλακὸς εὐρεθείσης ἐν τῇ κατακόμβῃ τοῦ Ἁγ. Καλλίστου καὶ ἀποκειμένης νῦν ἐν τῷ Μουσείῳ τοῦ Λατερανοῦ ὑπὸ στοιχ. X 10 (βλ. C. M. KAUFMANN, Handbuch der christlichen Archäologie, Paderborn 1913, 707. Τοῦ αὐτοῦ, Handbuch der altchristlichen Epigraphik, Freiburg i. Br., 1917, 256 εἰκ. 180).

Στίχ. 3. Παρόμοιαι εὐχαί, κυρίως τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας, εἶναι συχνόταται εἰς ἐπιτυμβίους πλάκας, προερχομένης ἐξ Ἀνατολῆς καὶ Αἰγύπτου (W. WEISBRODT, Ein ägyptischer christlicher Grabstein mit Inschrift aus der griechischen Liturgie in Kgl. Lyceum Hosianum zu Braunsberg und ähnliche Denkmäler in auswärtigen Museen, Braunsberger Programm, I 1905, II 1909).

2.

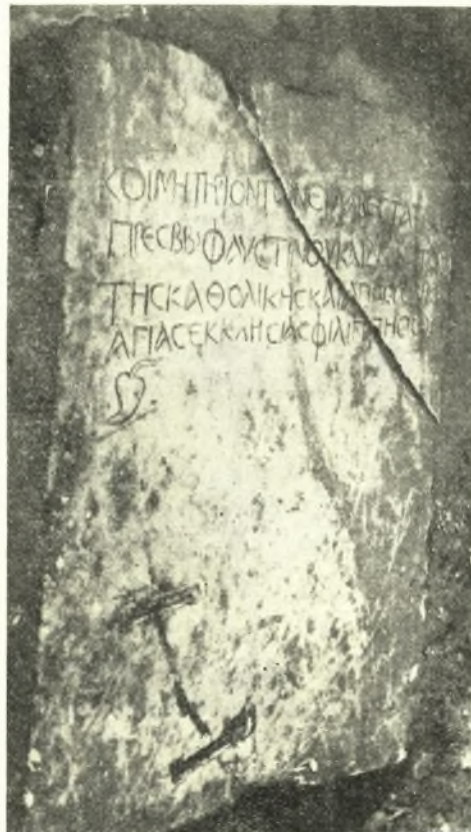
Πλάξ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου (εἰκ. 51) ἀποτελουμένη ἐκ δύο τεμαχίων συνανιχνόντων Παλαιὰ ρωγμὴ κατὰ τὴν κάτω ἀριστερὰν περιοχὴν ἔχει στερεωθῇ διὰ δύο σιδηρῶν συνδέσμων. Ὑπὸ τὰ πρῶτα καὶ τὰ τελευταῖα γράμματα τοῦ 4ου στίχου ἀνὰ ἓν διακοσμητικὸν κισσόφυλον. Ὑψ. 1.40 μ. πλ. 1.13 μ., Μέγιστον ὕψ. γραμμ. 0.06 μ. Ligat. Στίχ. 1. M + X.

- 1 *Κοιμητήριον τῶν εὐλαβεστάτων
πρεσβ(υτέρων) Φαυστίνου καὶ Δ(ο)νάτου
τῆς Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς
Ἀγίας Ἐκκλησίας Φιλιππησίων*

Στίχ. 2, ἐν τῷ λίθῳ: Δωνάτου.

Στίχ. 3. Τὰ ἐπίθετα τὰ προσδιορίζοντα τὴν ἐκκλησίαν τῶν Φιλιππησίων ἐλήφθησαν πιθανῶς ἐκ τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως.

Περὶ τῆς σημασίας *Καθολικῆ* βλ. τὰς καλὰς παρατηρήσεις τοῦ P. LEMERLE, 95 κ.ἐξ., ὅπου καὶ ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

Εἰκ. 51. Ἐπιγραφὴ Φαυστίνου καὶ Δονάτου.

3.

Πλάξ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου (εἰκ. 52) ἀποτελούμενη ἐκ τεσσάρων τεμαχίων συναρμοζομένων. Ὑψ. 1.19 μ. πλ. 0.90 μ., Ὑψ. γραμμ. 0.05 μ. - 0.07 μ.

- 1 *Κ<οι>μητήρι(ον)*
τῶν θεοφυλά(κτων)
πρεσβ(υτέρων)
Γουρασίου καὶ
5 *Κωνσταντίου*
ἀναπανσαμ(ένων) ἐν Χ(ριστῶ)
Ἰνδ(ικτιῶνος) ιδ'

Εἰκ. 52. Ἐπιγραφή Γουρασίου καὶ Κωνσταντίνου.

Στίχ. 1, ἐν τῷ λίθῳ: Κυ-
μητήριον.

Στίχ. 2. Τὸ ἐπίθετον θεο-
φύλακτος σπάνιον σχετικῶς ἐν ἀν-
τιθέσει πρὸς τὰ ἐπίθετα κληρικῶν
θεοφιλέστατος, φιλόχριστος,
θεοσεβέστατος, ἀγιώτατος.

Πάντα τὰ ἀνωτέρω εἶναι μεταγενέστερα τοῦ 4ου αἰῶνος (C. M. KAUFMANN,
ἔ. ἀ. 63. Τοῦ αὐτοῦ, Handbuch der Archäologie, 681).

Στίχ. 4. Γουράσιος. Ὄνομα ἄγνωστον εἰς τὸ χριστιανικὸν ἑορτολόγιον.

Στίχ. 5. Ἀναπανσαμμένων ἐν Χριστῶ. Συνήθης ἔκφρασις διὰ τοὺς κοιμηθέντας.
Τοῦ μέσου ρήματος ἀναπαύομαι ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ἡσυχάζω, ἀποθνήσκω γίνεται συ-
χνωτάτη χρῆσις εἰς τὰ χριστιανικὰ λειτουργικὰ κείμενα (FR. PREISIGKE, Wörterbuch
der griechischen Papyrus - Urkunden (1925 - 1929) I, 102, J. RITTER, De compo-
sitione Titulorum Christianorum Sepulcralium [ἐν Jahresbericht über das Joachims-
thalsche Gymnasium], Berlin 1877, 30 κ. ἔ. Corpus der griechisch - christlichen
Inschriften von Hellas, 1, 72 κ. ἔ.).

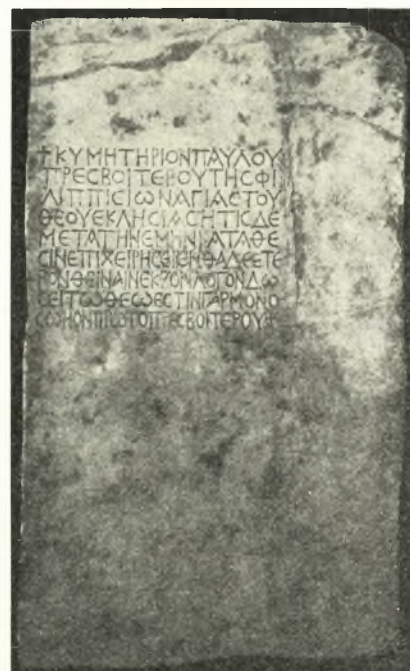
Στίχ. 6. Ἰνδ(ικτιῶνος) ΙΔ'. Οὐδεμία χρονολογία εἶναι δυνατόν νὰ καθορισθῇ
ἐλλείποντος τοῦ μηνὸς καὶ τῆς ἡμέρας.

4.

Πλάξ ἐκ λευκοῦ χονδροκόκκου μαρμάρου εἰς τεμάχια δύο (εἰκ. 53). Εἰς τὴν
ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος τῆς ἐπιγραφῆς ἀνὰ εἰς ἰσομεγέθους πρὸς τὰ γράμματα λατινικὸς
σταυρός. Ὑψ. 2.16 μ., πλ. 0.86 μ. Ὑψ. γραμμ. 0.04 μ.

- 1 † Κ<οι>μητήριον Παύλου
 πρεσβ<υ>τέρου τῆς Φι-
 λιπ<η>σίων Ἀγίας τοῦ
 Θεοῦ ἐκ<κ>λησίας. <Εἴ> τις δὲ
 5 μετὰ τὴν ἐμὴν κατάθε-
 σιν ἐπιχειρήσει ἐνθάδε ἔτε-
 ρον θεῖναι νεκρὸν λόγον δώ-
 σει τῷ Θεῷ· ἔστιν γὰρ μονό-
 σωμον πρωτοπρεσβ<υ>τέρου †

Εἰκ. 53. Ἐπιγραφή Παύλου Πρεσβυτέρου.

Στιχ. 1, ἐν τῷ λίθῳ: Κυμητήριον.

Στιχ. 2: Πρεσβυτέρου.

Στίχ. 2-3: Φιλιππισίων. Στίχ. 4: ἐκκλη-
 σίας, ητις. Στίχ. 9: Πρωτοπρεσβυτέρου

Στίχ. 1. Τὸ ὄνομα τοῦ Ἀποστόλου τῶν Ἑθνῶν, ὁ ὁποῖος πρῶτος ἐκήρυξε
 τὸν Χριστὸν εἰς τοὺς Φιλίππους ἦτο σύνηθες καὶ μάλιστα ὡς ὄνομα ἱερωμένων. Βλ.
 ἀνωτέρω ἐπιγρ. 1. Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ εἰς τὴν Κόρινθον, ὅπου ἐπίσης ἐν
 ἐπιγραφαῖς συνήθως συναντᾶται τὸ ὄνομα Παῦλος (Corpus der griechisch-christlichen
 Inschriften von Hellas, I, 49, 25).

Στίχ. 2-3. Περὶ τῶν χαρακτηριστικῶν ἐπιθέτων τῆς Ἐκκλησίας Φιλιππισίων
 βλ. ἀν. ἐπιγρ. 2.

Στίχ. 7-8. Βιβλικὴ ἔκφρασις συναντωμένη συχνὰ εἰς παρομοίας πρὸς τὴν ἡμε-
 τέραν περίπτωσιν (M. CALBER, MAMA 1. 82 κ. ἐξ. ἀρ. 159-169 C. I. G. IV, 9302.
 Corpus der griechisch-christlichen Inschriften von Hellas, 43, 19. 53, 26. 55, 29
 ÖJh. 1, 1898, 114, ἀρ. 11).

Στίχ. 8-9. Μονόσωμον. Τὸ δεύτερον συναντᾶται ἡ λέξις ἐνταῦθα, Κοιμητή-
 ριον μονόσωμον, ἐπίσης ἐπὶ ἐπιγραφῆς ἐκ Θεσσαλονίκης (Mélanges d'Archéologie
 et d'Histoire 15, 1905, 81 κ.ἐξ. Corpus der griechisch-christlichen Inschriften von
 Hellas, 110, 51. C. M. KAUFMANN, Handbuch der altchristlichen Epigraphik, 115)
 καὶ ὡς συμπλήρωσις τῶν συνήθων ὀρων δίσωμον (bisomus), τρίςωμον (trisomus)
 καὶ τετράσωμον (quatrismus) κοιμητήριον=κοιμητήριον περιλαμβάνον δύο, τρεῖς ἢ
 τέσσαρας νεκρούς (C. M. KAUFMANN, Handbuch der christlichen Archäologie, 131.
 Τοῦ αὐτοῦ, Handbuch der altchristlichen Epigraphik, 129).

Στίχ. 9. Πρωτοπρεσβύτερος ταυτόσημον πρὸς τὸ Ἀρχιπρεσβύτερος, ἀξίωμα
 ὅπερ ἀπαντᾷ ἀπὸ τῶν ἀρχαίων τῆς Ἐκκλησίας χρόνων. Βλ. ΣΩΖΟΜΕΝ. MIGNE,

P. G. 67, 1545. ΣΩΚΡΑΤ., MIGNE P. G. 67, 692. ΘΕΟΔΩΡ., Ἐκκλ. Ἰστ., MIGNE, P. G. 82, 980. Πβλ. καὶ Α. HAUCK, Epth. 6, 183 κ.ξ.

5

Πλάξ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου (εἰκ. 54), τεθραυσμένη καθέτως κατὰ τὴν ἀριστερὰν καὶ τὴν κάτω πλευρὰν πολλαπλῶς. Ἐν ἀρχῇ τῆς ἐπιγραφῆς ἰσομεγέθης πρὸς τὰ γράμματα σταυρὸς καὶ εἰς τὸ τέλος φύλλον κισσοῦ. Ὑψ. 2.00 μ., πλ. 1.09 μ. Ὑψ. γραμμ. 0.06 μ.

- 1 † Ἐνθάδε κ<εῖ>ται Ἀνδρέας
οὗ τὸ ἐπίκλην Κομιτᾶ(ς) ὁ
πιστὸς τριβοῦνος νο-
ταρίων, συνετὸς ὢν, ἡλι-
5 κία, κάλλος καὶ εὐγέν<ε>ια
| α | πολλὴ ἦν παρ' αὐτῶ·
οὗτος δ' ἐτελεύτα ἐτῶν
δέκα οκτὼ παρὰ μη. α' ἡμ.

Στίχ. 1. ἐν τῷ λίθῳ: κίτε.

Στίχ. 5: εὐγένεια.

Στίχ. 2. Ἡ φράσις οὗ τὸ ἐπίκλην εἶναι μᾶλλον σπανία ἀντὶ τοῦ συνήθους ἐπίκλην. Παράλληλα παραδείγματα πρὸς τὸν ἡμέτερον τύπον βλ. Corpus der griechisch-christlichen Inschriften von Hellas, 120, 61. 120. Z. 4 - 5. Ἰδιαίτερος βλ. PAPADOPOULOS - KERAMEUS, Varia graeca sacra, 51, 22, ἔνθα κατὰ τὴν διήγησιν τῶν θαυμάτων τοῦ Ἀγ. Ἀρτεμίου ἀναφέρεται *Γυνή τις ὀνόματι Ἀννα ἡ τὸ ἐπίκλην τὰς ἀγάπας καὶ κατωτέρω, ἐν σ. 61, 30, μνημονεύεται Γεώργιός τις τὸ ἐπίκλην Κοντάλης.*

Στίχ. 3-4. *Τριβοῦνος νοταρίων.* Ἀξίωμα ἰδιαίτερον περιβληθὲν σημασίαν ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου διὰ τῆς ιδρύσεως τῆς Schola notariorum, τῆς ὁποίας τὰ μέλη ἔφερον κατ' ἀρχὰς καὶ τὸν στρατιωτικὸν τίτλον tribunus. Ἡ Schola notariorum ἀπετέλει ἰδιαίτερον τελείως τάξιν ἀνωτέρων δημοσίων λειτουργῶν, τῶν ὁποίων ὁ ἀρχαιότερος, ὁ primicerius notariorum, ἐξηρτᾶτο ἀμέσως ἀπὸ τοῦ αὐτοκράτορος. Οἱ αὐτοκρατορικοὶ notarii ὑπηρετοῦν ὅχι μόνον ὡς ἀρχιγραμματεῖς τοῦ αὐτοκρατορικοῦ Συμβουλίου, ἀλλ' ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰῶνος ἀπεστέλλοντο καὶ ὡς αὐ-

Εἰκ. 54. Ἐπιγραφὴ Ἀνδρέου Κομιτᾶ.

τοκρατορικοί εκπρόσωποι (κομμισάριοι) με πλήρη εξουσιοδότησιν εἰς τὰς ἐπαρχίας (E. STEIN, *ἔ. ἀ.* 171. Τοῦ αὐτοῦ, Untersuchungen über d. Officium d. Prätoria-
nerpräfektur, Wien 1922, 7 κ.έ., SEECK, Untergang der antiken Welt, II², 94, 516).

Στίχ. 8. Ἡ βραχυγραφία $\begin{smallmatrix} H \\ M \end{smallmatrix}$ (= μὴν) ἀπαντᾷ συχνάκις (βλ. V. GARDTHAUSEN, Griechische Palaeographie¹, Leipzig 1911 - 1913, 1, 254. 2, 349. W. H. BUCKLER - W. U. CALDER - W. C. GUTHRIE, Monuments and Documents from Phrygia and Caria, MAMA VI, Manchester 1939, 10 ἀρ. 18.16, $\frac{1}{2}$ r. 42. 53, $\frac{1}{2}$ +. 146 JdI. IV. Ergänzungsheft. Altertümer von Hierapolis, hgg. v. C. HUMANN - C. CICHORIUS - W. JUDEICH - F. WINTER, Berlin 1898, 119 ἀρ. 153. 198).

Ἐπίσης ἡ βραχυγραφία $\begin{smallmatrix} M \\ H \end{smallmatrix}$ (= ἡμέρα) (βλ. V. CARDTHAUSEN, *ἔ. ἀ.*, Corpus griechisch - christlichen Inschriften 57, 9-10) συναντᾶται οὐχὶ σπανίως, ἰδιαίτερος δὲ κατὰ τοὺς πρωίμους χρόνους.

Ἡ πιθανὴ ἐρμηνεῖα τῆς ἐπιγραφῆς σχετικῶς πρὸς τὸν χρόνον τοῦ θανάτου τοῦ Ἀνδρέου εἶναι: Ὁ Ἀνδρέας ὁ ἐπικαλούμενος Κομιτᾶς.... ἀπέθανεν ἐτῶν δέκα ὀκτὼ παρὰ ἓνα μῆνα καὶ ἡμέραν μίαν.

6.

Πλάξ ἐκ χονδροκόκκου μαρμάρου τῆς Δράμας κανονικῶς καὶ καθέτως ἀποκεκομμένη κατὰ τὴν δεξιὰν πλευράν (εἰκ. 55). Ὑψ. 1.78 μ., πλ. 0.65 μ. Μέγιστον ὕψ. γραμμάτων 0.07.

- 1 Σιρο[— — — — —
κομι[— — — — —
ος [vac.?
ἐκ<οι>[μήθη — — — — —
5 πρὸ α' [No]-
νῶν vac.
Ὀκτωβρίων

Εἰκ. 55. Ἐπιγραφὴ τάφου K

7.

Πλάξ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου πάχους 0.145 μ. χρησιμοποιηθεῖσα εἰς δευτέραν χρῆσιν ὡς ἀνωτάτη βαθμὶς τῆς εἰσόδου τοῦ διακονικοῦ (εἰκ. 56).

Ἀποκεκρουμένη κατὰ τὴν κάτω ἀριστερὰν γωνίαν. Ὑψ. 1.00 μ. × 0.40 μ. Ὡς ἐπίστεψιν φέρει σταυρόν. Ἐκ τῆς ἄνω ἀκμῆς τῆς καθέτου κεραίας αὐτοῦ ἐκφεύγουν συμμετρικῶς δύο μίσχοι ἀπολήγοντες εἰς καρδιόσχημα φύλλα (κισσόφυλλα).

Κοιμ(η)τ(ήριον)

✠ · Πρεσ(βυτέρου)

Εἰκ. 56. Ἐνεπίγραφος πλάξ χρησιμοποιηθεῖσα ὡς βαθμὶς.

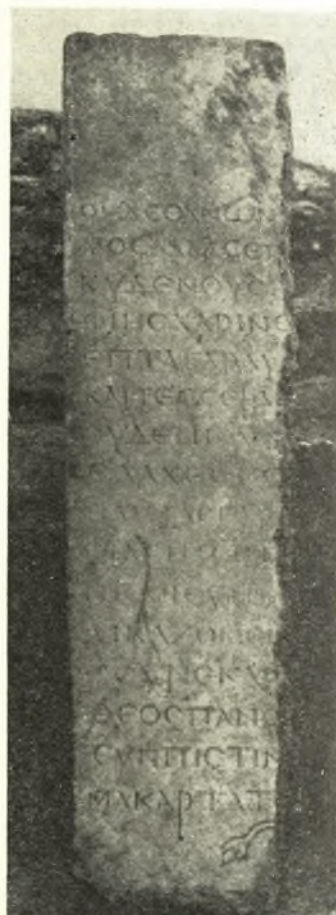
Δὲν ἠδυνήθην νὰ ἀναγνώσω τὸ συμπῆλημα τοῦ ὀνόματος. Ἐκ τῶν τριῶν εὐκρινῶς διαχωριζομένων γραμμάτων Υ, Ε, Λ ἴσως ἀναγνωστέον Εὐπλος ἢ Εὐπλους, ὄνομα ἐν χρήσει ἤδη κατὰ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους (ΠΑΡΕ-BENSELER, Wörterbuch der griechischen Eigennamen ἐν λ.). Συναντᾶται καὶ εἰς χριστιανικὰς ἐπιγραφάς (Corpus der griechisch - christlichen Inschriften von Hellas, 56, 2). Συνήθης εἶναι ἡ παράστασις τοῦ Ἀγ. Εὐπλου εἰς τὴν βυζαντινὴν εἰκονογραφίαν.

8.

Πλάξ ὠχρολεύκου μαρμάρου, χρησιμοποιηθεῖσα εἰς τὸ μεταγενέστερον ναῦδριον ὡς οὐδὸς τοῦ Ἱεροῦ Βήματος (εἰκ. 57). Ἐλλείπει τὸ ἥμισυ αὐτῆς, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ ὑπολοίπου τοῦ διακοσμητικοῦ ἀνθεμίου εἰς τὸ κάτω τμήμα τῆς πλακός. Ὑψ. 1.75 μ. πλ. 0.46 μ. ὕψ. γραμμ. 0.04 μ. - 0.05 μ. Ἡ ἐπιγραφὴ ἑμμετρος.

- 1 Οὐδὲ θανὼν [— — — — —]
 ΜΟC ΑΛΛΑCΕΠ [— — — — —]
 κυδ(αί)νουσι [— — — — —]
 φίης χάριν Ε [— — — — —]
 5 ἐπὶ γὰρ ΑΥ [— — — — —]
 καὶ τέσσερα (?) [— — — — —]
 οὐδενὶ ΟΥ [— — — — —]
 ἔλαχες ΣΟ [— — — — —]
 πάντας γὰρ [— — — — —]
 10 CΙΛCΙΤΑC ΙΙΙ [— — — — —]
 ΙΙΙΟΟΙΕΥΙΙ [— — — — —]
 δικάζομεν [— — — — —]
 τοῦνεκα [— — — — —]
 Θεὸς πανο [— — — — —]
 15 συνπιστιν [— — — — —]
 μακαριται [— — — — —]

Εἰκ. 57. Ἐνεπίγραφος πλάξ χρησι-
 μοποιηθεῖσα ὡς οὐδὸς εἰς τὸ μετα-
 γενέστερον ναῦδριον.

9 - 11.

Τεμάχιον πλακὸς ἐξ ἀνοικτοφαίου μαρμάρου τῆς Δράμας (εἰκ. 58 ἄνω ἀριστερά). Ἀποκεκρουμένη καθ' ὅλας αὐτῆς τὰς πλευράς, πλὴν τῆς δεξιᾶς σωζομένης ἐν μέρει. Ὑψ. 0.15 μ., πλ. 0.20 μ.

Τεμάχιον πλακὸς ἐξ ἀνοικτοφαίου μαρμάρου τῆς Δράμας ἄνευ πέρατος (εἰκ. 58 κάτω ἀριστερά). Ὑψ. 0.18 μ., πλ. 0.25 μ. Ὑψ. γραμμ. 0.05 μ.

Τεμάχιον πλακὸς ἐκ φαιοῦ μαρμάρου τῆς Δράμας πανταχόθεν ἀποκεκρουμένον, ἔχον ἀνάγλυφον ἀνισοσκελῆ σταυρὸν μὲ διαπλατυνομένας τὰς κεραίας κατὰ τὰς ἀκμὰς (εἰκ. 58 δεξιὰ). Ὑψ. 0.33 μ., πλ. 0.20 μ. Ὑψ. γραμμ. 0.05 μ.

—] άσιος
 —] MA vac.
 —] ΡΩΝΧΗ

† ΠΡΟCΤ [—————

ΕΡΑΚΛΕ
 Ω Ν
 ΜΙΜΟ
 ΕΜ Τ

Εἰκ. 58. Τμήματα ἐνεπιγράφων πλακῶν.

12.

Πλάξ ἐκ λευκοῦ λεπτοκόκκου μαρμάρου (εἰκ. 59) τεθραυσμένη καὶ ἑλλιπὴς κατὰ τὴν ἀριστερὰν πλευράν. Περιβάλλεται διὰ κυματίου. Εἰς τὴν ἄνω στενὴν πλευράν μετὰ τὸ πλαίσιον ἀκατέργαστος ταινία πλ. 0.12 μ., εἰς τὸ κέντρον τῆς ὁποίας ἔξεργον τραπέζιον ἀνεστραμμένον, κοσμούμενον διὰ σταυροειδοῦς μονογράμματος τοῦ Χριστοῦ ἐντὸς διπλοῦ κύκλου. Ἀνω, κατὰ τὰ δύο ἄκρα τῆς ἐπιγραφῆς, ἀνὰ εἰς σταυρός, κάτω δὲ καὶ εἰς τὸ κέντρον ἀμελὲς σχεδιάσμα κισσοφύλλου.

Ύψ. 1.87 μ., πλ. 0.895 μ. × 0.595 μ.

Ύψ. γραμμ. 0.06 μ.

- 1 ⁺*Hic in pace requies-*
c[i]t in nomine vv
Ch]risti Maurici
us] vir clarissi
 5 *mus] ex comite.*

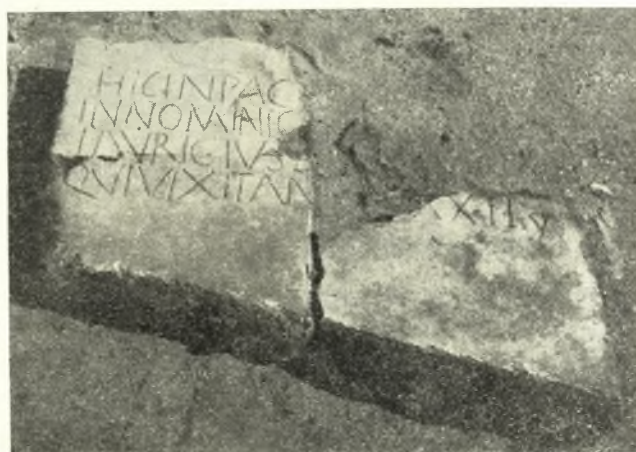
Εἰκ. 59. Ἐπιγραφὴ Μαυρικίου.

13.

Τρία τεμάχια λευκοφαίου πλακός (εἰκ. 60) χρησιμοποιηθέντα ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικὸν εἰς τὸ μεταγενέστερον ναῦδριον καὶ ἀποτελοῦντα τμήματα μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἐπιγραφῆς. Εἰς τὸ τέλος αὐτῆς χάραγμα κισσοφύλλου κάτω δὲ καὶ εἰς τὸ μέσον τῆς πλακὸς ἰσοσκελῆς σταυρός. Ἐλλείπει τεταρτημόριον ἄνω δεξιὰ. Μέγιστον ὕψ. 0.58 μ., ἐλάχιστον ὕψ. 0.425 μ., πλ. 1.00 μ. Ὑψ. γραμμ. 0.07 μ.

*Hic in pac[e] requiescit
in nomine Ch[risti]
Mauricius se[r]vus Dei
qui vixit an[nos] XXII*

Εἰκ. 60. Ἐνέπιγραφος πλάξ Μαυρικίου.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ

Ἐκ τῆς περιγραφῆς τῆς βασιλικῆς καὶ τῆς μελέτης τῶν ἐν αὐτῇ τάφων, τῶν ἐπιτυμβίων ἐπιγραφῶν καὶ τῶν ἀνευρεθέντων νομισμάτων, προκύπτει ὅτι ἡ ἐκτὸς τῶν τειχῶν βασιλικὴ τῶν Φιλίππων εἶναι τὸ ἀρχαιότερον πιθανῶς κτίσμα τῆς χριστιανικῆς πόλεως.

Αἱ μέχρι πρό τινας ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι τῶν Χριστιανικῶν Φιλίππων εἶχον φέρει εἰς φῶς κτίσματα τοῦ 5ου καὶ τοῦ 6ου αἰῶνος: Τὴν ἄγνωστον μέχρι τότε βασιλικὴν Α καὶ τὴν ἐκ τῶν τεραστίων πεσσῶν τῆς γνωστῆς ἐν μέρει βασιλικῆς Β¹. Οἱ γλυπτοὶ ἐπίσης ἐπὶ τῶν βράχων σταυροί, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἀνάγονται εἰς τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ 5ου αἰῶνος², ἢ ἐπὶ τοῦ λίθου δὲ ἀλληλογραφία τοῦ Ἀβγάρου καὶ τοῦ Χριστοῦ τοποθετεῖται ὑπὸ τοῦ ἐκδότου αὐτῆς ἐπίσης εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 5ου αἰῶνος³.

Ἀλλὰ καὶ αἱ ἀξιόλογοι, ἐλάχιστοι ὅμως, ἐπιτύμβιοι καὶ ἄλλαι ἐπιγραφαὶ οὐδαμῶς σχεδὸν συνέβαλον εἰς τὴν γνώσιν τῆς πρὸ τοῦ 5ου αἰῶνος περιόδου τῶν Χρι-

1 P. LEMERLE, ἔ. ἀ. 283 κ.ἐξ., 415 κ.ἐξ.

2 CH. PICARD, Les dieux de la colonie de Philippi vers le 1er siècle de notre ère d'après les ex-voto rupestres, Revue de l'Histoire des Religions, LXXXVI, 1922, 100. P. COLLART, Philippi ville de Macédoine, depuis ses origines jusqu'à la fin de l'époque romaine, Paris 1937, 466 κ.ἐξ. πίν. LXXXIII, 1-2, ἐνθα ὁ συγ-

γραφεὺς χρονολογεῖ τοὺς ἀναγλύφους σταυροὺς εἰς τὸν 5ον αἰῶνα. Ἀντιθέτως, ὁ P. LEMERLE, ἔ. ἀ. 85, χρονολογεῖ αὐτοὺς εἰς τὸν 6ον αἰῶνα.

3 CH. PICARD, Un texte nouveau de la correspondance entre Abgar d'Osroène et Jesus-Christ gravé sur une porte de ville à Philippi (Macédoine), BCH XLIV, 1920, 41-49. P. LEMERLE, ἔ.ἀ. 87 κ.ἐξ.

στιανικῶν Φιλίππων¹. Ὅτι ἐγνωρίζομεν προέρχεται ἐκ τῶν σποραδικῶν πληροφοριῶν Ἑλλήνων καὶ Λατίνων συγγραφέων, τὰς ὁποίας μὲ τόσῃν περὶ τὴν ἐκμετάλλευσιν τῶν πηγῶν δεξιότητα ἐχρησιμοποίησεν ὁ P. LEMERLE διὰ τὴν δώσῃ σκαρίφημα μόνον τῆς φυσιογνωμίας τῆς πόλεως κατὰ τὸν 4ον αἰῶνα.

Ἡ νέα ἔξω τῶν τειχῶν βασιλικὴ ἐλέχθη ὅτι δὲν ἀντέχει εἰς σύγκρισιν πρὸς τὰς ἄλλας δύο ἀπὸ ἐπόψεως μεγαλοπρεπείας καὶ πολυτελείας. Εἶναι μᾶλλον πενιχρὸν κτίσμα ἰδρυθὲν ἐκτὸς τῆς πόλεως καὶ μάλιστα εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου, τοῦ ὁποίου ἡ χρῆσις συνεχίζετο καὶ μετὰ τὴν Ρωμαιοκρατίαν². Ἡ λιτότης τοῦ ἀποκαλυφθέντος μνημείου ἀλλὰ καὶ ἡ θέσις του μαρτυροῦν ὅτι, καθ' ὃν χρόνον ὠκοδομεῖτο ἡ βασιλική, οἱ χριστιανοὶ τῶν Φιλίππων ἦσαν μὲν ἐλεύθεροι νὰ ἐνασκοῦν τὰ θρησκευτικὰ των καθήκοντα, ἀλλὰ δὲν εἶχον τὴν δύναμιν νὰ καταλάβουν ἐπίσημον ἢ ἄλλον τινὰ ὠφέλιμον χώρον ἐντὸς τῆς πόλεως, ὥς ἐγένετο ἀργότερον μὲ τὰς δύο βασιλικὰς καὶ τὰ νεωστὶ ἀποκαλυπτόμενα χριστιανικὰ κτήρια ἀνατολικῶς τῆς Ἀγορᾶς. Προσέτι δὲν εἶχον καὶ ἐπαρκεῖς οἰκονομικὰς δυνατότητας καί, ὥς μαρτυροῦν τὰ προχείρως χρησιμοποιηθέντα ὡς βατῆρες, βαθμῖδες, γεῖσα κ.ἄ. παλαιότερα μάρμαρα, τὰ ὁποῖα εἶναι γυμνὰ παντὸς διακόσμου καὶ συχνὰ φέρουν λατινικὰς ἐπιτυμβίους ἐπιγραφάς.

Γεγονὸς εἶναι ὅτι ἡ ἡμετέρα βασιλικὴ δὲν ἐκτίσθη ὡς κοιμητηριακὸς ναὸς οὔτε ὡς Μαρτύριον (confessio), διότι ἐλλείπουν ὅλαι αἱ πρὸς τοῦτο προϋποθέσεις³. Οὐδὲν σχετικὸν προέκυψεν ἐκ τῶν ἐρευνῶν.

Ἡ διαπίστωσις αὕτη ἔχει μεγάλην σημασίαν διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς Κοινότητος τῶν Φιλίππων κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας καὶ διὰ τὴν θρησκευτικὴν τοποθέτησιν τῶν κατοίκων τῆς πόλεως· δηλοῖ δὲ ὅτι, καθ' ἣν ἐποχὴν ὁ Χριστιανισμὸς ἐθριάμβευε καὶ καθ' ὅλην τὴν Αὐτοκρατορίαν ἀνηγείροντο ὁ εἰς μετὰ τὸν ἄλλον θανμαστοὶ ναοί⁴, εἰς τοὺς Φιλίππους ἐκυριάρχει εἰσέτι ἡ εἰδωλολατρεία ἢ τουλάχιστον οἱ χριστιανοὶ δὲν εἶχον τὴν δύναμιν οὔτε ἐξ ἰδίων οὔτε ἐκ τῶν ἄνω νὰ ἐπιβάλλουν τὴν θέλησίν των καὶ νὰ ἀνεγείρουν ἐν τῇ πόλει ναόν, ἀχρηστεύοντες ἐν ἀνάγκῃ τμημὰ τι αὐτῆς, ὥς ἐγένετο ἀργότερον.

Πότε ἐκτίσθη ἡ ἔξω τῶν τειχῶν βασιλικὴ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ καθορισθῇ ἐπακριβῶς, διότι ἐλλείπει πᾶσα ἱστορικὴ ἢ ἄλλη τις γραπτὴ μαρτυρία.

Τὰ εὑρεθέντα εἰς τοὺς τάφους νομίσματα εἶναι τὰ κύρια στοιχεῖα, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων δυνατόν νὰ χρονολογηθῇ κατὰ προσέγγισιν τὸ κτίσμα. Τὰ νομίσματα ταῦτα ἀνήκουν εἰς τὴν μεταξὺ τοῦ Κωνσταντίου II (337 - 361) καὶ τοῦ Θεοδοσίου II (408 - 450) ἐποχὴν (εἰκ. 61).

1 P. LEMERLE, BCH LIX, 1935, 160 κ.ἑξ. J. COUPRY-M. FEYEL, BCH LX, 1936, 47 κ.ἑξ. P. COLLART, Philippes, 468 κ.ἑξ. P. LEMERLE, Philippes et la Macédoine Orientale, 91 κ. ἑξ.

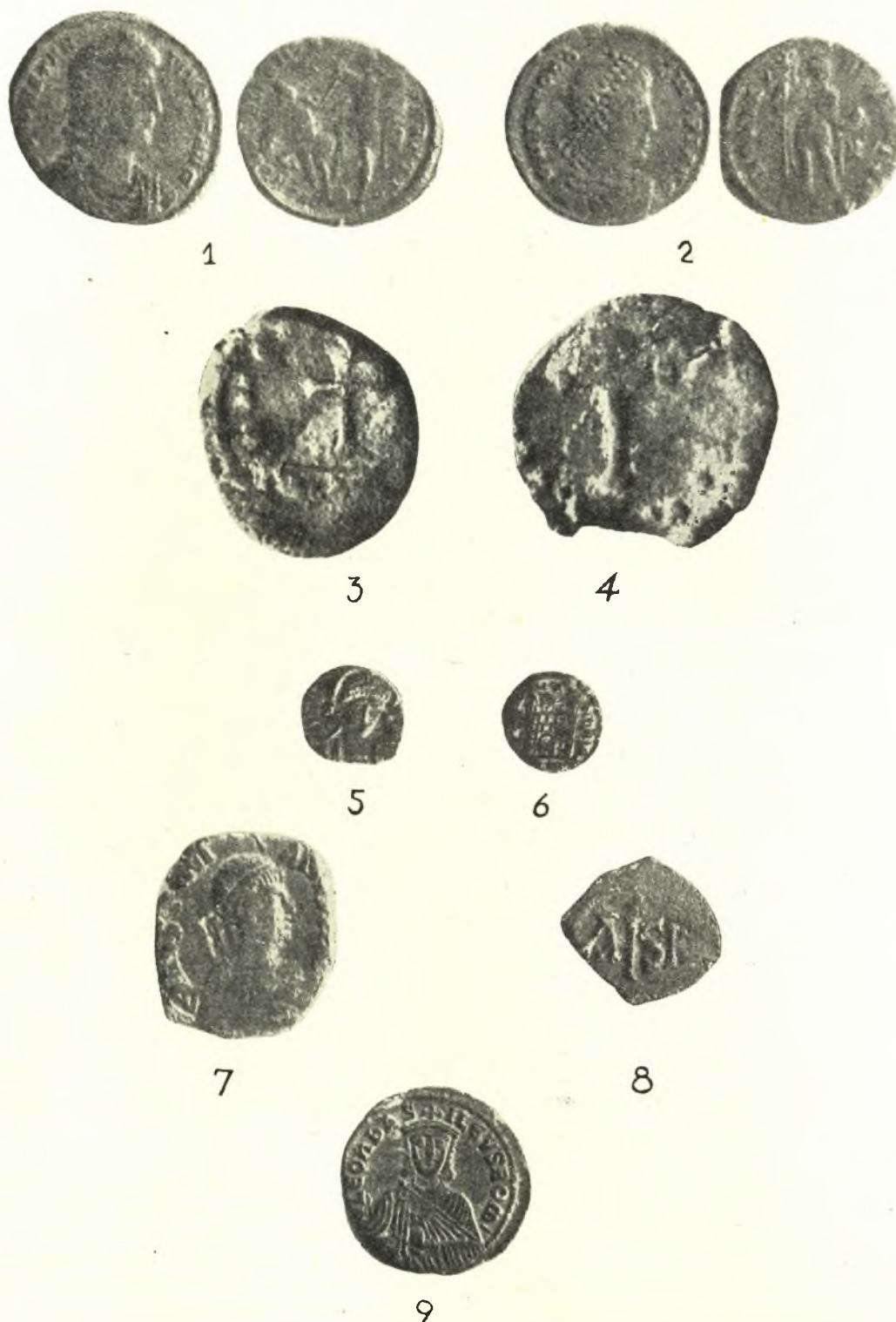
2 Οἱ ὑπόγειοι καμαρωτοὶ τάφοι, οἱ ὁποῖοι κατὰ καιροὺς ἀπεκαλύφθησαν καὶ δυστυχῶς κατεστράφησαν ὑπὸ τῶν χωρικῶν, ὥς καὶ ὁ μέγας ἀριθμὸς ἐπιτυμβίων λατινικῶν ἐπιγραφῶν, αἱ ὁποῖαι ἀνευρίσκονται εἰς τὴν περιοχὴν αὐτήν, μαρτυροῦν τὴν μακρὰν ζωὴν τοῦ νε-

κροταφείου τῆς πόλεως κατὰ τὴν περιοχὴν αὐτὴν παρὰ τὴν ὑπαρξίν καὶ ἑτέρου νεκροταφείου δυτικῶς τῆς πόλεως, P. LEMERLE, ἑ.ἄ. 26 κ.ἑξ.

3 A. GRABAR, Martyrium, 109 κ.ἑξ., 118 κ.ἑξ., 245 κ.ἑξ. Forschungen in Salona III, 6 κ.ἑξ. E. DYGGE, History of Salonitan Christianity, 72 κ.ἑξ. εἰκ. IV, 3-5.

4 H. LIETZMANN, Geschichte der Alten Kirche, Berlin 1938, III, Die Reichskirche, 136 κ.ἑξ.

Εἰκ. 61. Δείγματα νομισμάτων ἐκ τῶν ἀνευρεθέντων εἰς τὴν βασιλικήν: 1. Κωνσταντίνου ΙΙ, 2. Μεγάλου Θεοδοσίου, 3-4 Ἀρχαδίου, 7-8 Ἰουστινιανοῦ, 9 Λέοντος τοῦ VI.

Τὸ ἀρχαιότερον τῶν νομισμάτων (εἰκ. 61, 1) εὑρέθη εἰς τὸ ἐκ χώματος στρῶμα, τὸ ὁποῖον ὑπῆρχε μεταξὺ τῆς ἐπιτυμβίου ἐνεπιγράφου πλακὸς καὶ τῶν πλακῶν, αἵτινες ἐκάλυπτον τὸν δρόμον καί, κατὰ μήκος, ὅλον τὸν τάφον τῶν πρεσβυτέρων Φαυστίνου καὶ Δονάτου (τάφος Β). Ἡ θέσις τῆς εὐρέσεως τοῦ νομίσματος καθορίζει τὴν χρονολογίαν τῆς ταφῆς, ἣτις ἐγένετο μεταξὺ τῶν ἐτῶν 337 - 361. Πρὸς τὴν χρονολογίαν τὴν ὁποίαν δίδει τὸ νόμισμα συμφωνεῖ καὶ ἡ εἰκονογραφία καὶ ἡ τεχνοτροπία τῆς διακοσμήσεως τοῦ τάφου¹. Ὅτι δὲ ὁ τάφος οὗτος εἶναι μεταγενέστερος τῆς βασιλικῆς εἶναι ἐκτὸς ἀμφιβολίας, διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν εἶναι συμμετρικὸς πρὸς τὸν κατὰ τὸ βόρειον κλίτος ὑπάρχοντα τάφον τοῦ πρεσβυτέρου καὶ ἱατροῦ Παύλου, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τὴν κατασκευασθῆ ἀφηρέθησαν ἐκ τοῦ δαπέδου αἱ ἐκ σχιστολίθου πλάκες.

Μαρτυρίας χρονολογικὰς μέχρι τοῦ Ἀρκαδίου, βασιζομένας ὁμοίως ἐπὶ εὐρεθέντων νομισμάτων (εἰκ. 61, 3-6) δίδουν καὶ ἄλλοι τινὲς τάφοι, τῶν ὁποίων ἡ κατασκευὴ ἐπέβαλεν εἴτε τὴν ἀφαίρεσιν πλακῶν τοῦ δαπέδου εἴτε τὴν καταστροφὴν τοῦ ψηφιδωτοῦ αὐτοῦ. Τέλος τὸ ἕτερον τῶν ἐν τῷ διωρόφῳ τάφῳ εὐρεθέντων δύο νομισμάτων ἀνήκει εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου (εἰκ. 61, 2).

Ἄλλη χρονολογικὴ μαρτυρία διὰ τὴν ἵδρυσιν τῆς βασιλικῆς εἶναι τὸ περιεχόμενον καὶ ἡ μορφή τῶν γραμμάτων τῶν ἐπιτυμβίων ἐπιγραφῶν. Τὰ περισσότερα τῶν ἐπιγραφικῶν τούτων μνημείων ἀνάγονται εἰς τὸν 4ον ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 5ου αἰῶνος². Εἰς ἐπίμετρον, αἱ δύο λατινικαὶ ἐπιγραφαὶ εἶναι ἰσχυρὰ τεκμήρια ὑπὲρ τῆς πρωίμου χρονολογήσεως τῆς βασιλικῆς, ἥτοι τῆς ιδρύσεως αὐτῆς εἰς τὸ πρῶτον ἡμῖς τοῦ 4ου αἰῶνος. Διότι, ἐνῶ κατὰ τοὺς πρὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου αἰῶνας, καὶ δὴ καὶ ἀπὸ τοῦ 2ου αἰῶνος, σχεδὸν μόνον λατινικαὶ ἐπιγραφαὶ ἀνευρέθησαν εἰς τοὺς Φιλίππους, κατὰ τοὺς χρόνους τῶν ἐπιγόνων τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου πᾶσαι αἱ μέχρι σήμερον ἀποκαλυφθεῖσαι χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ εἶναι ἑλληνικαί³. Τὰ μόνα δείγματα λατινικῶν ἐπιγραφῶν εἶναι, μέχρι σήμερον τουλάχιστον, αἱ δύο ἀνωτέρω δημοσιευόμεναι. Τοῦτο δὲν εἶναι ἄμοιρον σημασίας ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι, ἐν τῇ προόδῳ τοῦ χρόνου, τελείως ἐξηφανίσθη ἐκ τῶν Φιλίππων ἡ λατινικὴ γλῶσσα ὥστε κατὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνος ὁ ρήτωρ Ἰμέριος εἰς ὁμιλίαν, τὴν ὁποίαν ἐν Φιλίπποις διείλεκται, ἐξ αὐτοσχεδίου ὅτε ἐπὶ τὸ στρατόπεδον ἀπῆει ὑπὸ βασιλέως κληθεὶς Ἰουλιανοῦ, συγχαίρει τοὺς Φιλιππησίους διὰ τὴν καθαρότητα τῆς γλώσσης των, ἣτις δὲν εἶναι παρὰ αὐτὴ ἡ ἀττική⁴. Τὰ λεγόμενα τοῦ Ἰμερίου παρὰ τὰς συνήθεις ὑπερβολὰς τῶν ρητόρων, προϋποθέτουν τὴν ἀπὸ πολλοῦ ἤδη ἐπικράτησιν καὶ πάλιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης εἰς τοὺς Φιλίππους,

1 Πβλ. σ. 153 καὶ σημ. 1. Περὶ τῶν θεμάτων αὐτῶν πραγματεύομαι εἰς ἐκδοθησομένην προσεχῶς μελέτην μου περὶ τῶν παλαιοχριστιανικῶν τάφων τῆς Θεσσαλονίκης.

2 Τὴν αὐτὴν χρονολογίαν παραδέχεται δι' ἄλλας μὲν ἀλλὰ τὸ αὐτὸ σχῆμα ἐχούσας ἐπιγραφάς καὶ ὁ P. LEMERLE, *Inscriptions latines et grecques de Philippiques*, BCH LIX, 1935, 127 κ.ἐξ. Ἐπίσης πβλ. διὰ τὴν σύγκρισιν τῶν γραμμάτων προχείρως, C. M. KAUFMANN, *Handbuch der altchristlichen Epigraphik*, 453 - 456,

450, 457.

3 P. COLLART, *Philippes*, 313 κ. ἐξ. P. LEMERLE, ἔ.δ. 127 σημ. 1. CH. PICARD, BCH XXIV, 1920, 41 κ. ἐξ. E. DVORNIK, BCH LII, 1928, 125 κ. ἐξ. J. COUPRY - M. FEYEL, BCH LX, 1936, 47 κ. ἐξ. βλ. καὶ L. HEUZÉY - A. DAUMET, *Mission archéologique de Macédoine*, Paris 1876, 26 κ. ἐξ. ἀρ. 6, 15. 95 ἀρ. 50, 51.

4 P. COLLART, ἔ.δ. 313 σημ. 5. L. HEUZÉY - A. DAUMET, ἔ.δ. 64 κ. ἐξ., 92.

ὥστε κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ ὠμιλεῖτο αὕτη ἐκεῖ ὡς καὶ ἐν Ἀττικῇ. Ἡ χάραξις λοιπὸν τῶν δύο λατινικῶν ἐπιγραφῶν ἐγένετο μᾶλλον κατὰ τὰς πρώτας δεκαετηρίδας τοῦ 4ου αἰῶνος, ὁπότε ὑπεχώρει μὲν ἡ λατινικὴ γλῶσσα ἀλλὰ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι διὰ μιᾶς ἐξέλιπον καὶ οἱ λατινόγλωσσοι.

Τρίτον τεκμήριον ὑπὲρ τῆς χρονολογήσεως τῆς ἡμετέρας βασιλικῆς εἰς τὴν Κωνσταντίνειον ἐποχὴν εἶναι ἡ διαπιστωθεῖσα ἔλλειψις ἐν αὐτῇ ἢ παρ' αὐτὴν βαπτιστηρίου ὡς ἰδιαιτέρου διαμερίσματος ἢ αὐτοτελοῦς κτηρίου. Τοῦτο μαρτυρεῖ ὅτι, καθ' ἣν ἐποχὴν ἰδρῦθη ἡ βασιλική, ἐπεκράτει εἰσέτι ἡ παλαιὰ προᾶξις τῆς Πρώτης Ἐκκλησίας, καθ' ἣν τὸ βάπτισμα ἐτελεῖτο ἐν ὕδατι ζῶντι, ὡς ὁρίζει ἡ ΔΙΔΑΧΗ, ἥτοι εἰς ρέον ὕδωρ καὶ μόνον κατ' ἐξαίρεσιν καὶ ἐν ἀπολύτῳ ἀνάγκῃ εἰς ὕδωρ στάσιμον¹. Ἡ ἀρχαία αὕτη προᾶξις φαίνεται ὅτι ἐπεκράτησεν ὡς κανὼν ἐπὶ μακρόν, μετὰ τῶν σχετικῶν βεβαίως πάντοτε ἐξαίρέσεων, κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὁπότε ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἡ πρότερον ἐξαίρεσις γίνεται πλέον κανὼν καὶ τὸ Μυστήριον τοῦ Βαπτίσματος τελεῖται ἐν κλειστῷ χώρῳ, ἰδιωτικαῖς οἰκίαις καταλλήλως διηρυσθμισμέναις ἢ καὶ ἐπὶ τῷ σκοπῷ τούτῳ ἀνεγειρομένοις βαπτιστηρίοις².

Νομίζω ὅτι οἱ Φιλιππησίοι εἶχον πάντα λόγον νὰ ἐμμένουν εἰς τὴν παλαιὰν προᾶξιν τοῦ ἐν «ζῶντι ὕδατι» βαπτίσματος, τὴν ἐμπεριεχομένην εἰς τὴν ΔΙΔΑΧΗΝ, καὶ μετὰ τὸν 5ον αἰῶνα. Δύο τινὰ συνέβαλον πρὸς τοῦτο: Πρῶτον ἡ ζωντανὴ παράδοσις τῆς βαπτίσεως ὑπὸ τοῦ Παύλου ἐν τῷ ποταμῷ τῆς πρώτης χριστιανῆς τῶν Φιλιππῶν, τῆς πορφυροπώλιδος Λυδίας, ὡς τὴν ἀναφέρουν αἱ ΠΡΑΞΕΙΣ ΤΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ ἐν Κεφ. 16, 13 - 14. Ὅτι δὲ ἐκράτουν οἱ Φιλιππησίοι τὴν παράδοσιν πάντοτε ζωηρὰν τοῦ Παύλου ὡς ἰδρυτοῦ τῆς Ἐκκλησίας αὐτῶν, ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῆς ταυτίσεως λίαν ἐνωρὶς μιᾶς ρωμαϊκῆς κινστέρας πρὸς τὴν φυλακὴν, εἰς ἣν ἐνεκλείσθησαν ὁ Παῦλος καὶ ὁ Σύλλας³, ὡς ἐπίσης καὶ ἐκ τῆς συχνῆς χρήσεως τοῦ ὀνόματος Παῦλος μεταξὺ τῶν χριστιανῶν, κατὰ τὰς μαρτυρίας τῶν ἐσχάτως ἀποκαλυφθεισῶν ἐπιθυμῶν ἐπιγραφῶν⁴.

Ἐτερος λόγος περὶ τῆς «ἐν ζῶντι ὕδατι» βαπτίσεως εἶναι ἡ εἰς ἐλαχίστην ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς πόλεως ὑπαρξίς ρυακίου πηγάζοντος ἐκ τῶν Κρηνίδων, παρὰ τὸ ὅποιον καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Παύλου ὑπῆρχεν, ὡς πιστεύω ἐγώ, ἡ *Συναγωγὴ* ἢ ἡ *Προσευχὴ* τῶν Ἑβραίων⁵, καὶ τὸ ὅποιον, ὡς ἐλέχθη, καθηγιάσθη τρόπον τινὰ ὑπὸ τοῦ Παύλου διὰ τῆς βαπτίσεως ἐν αὐτῷ τῆς Λυδίας καὶ τῶν οἰκείων αὐτῆς.

Οὕτω λοιπὸν ἐρμηνεύεται ἡ μὴ εὕρεσις βαπτιστηρίου παρὰ τὴν βασιλικήν.

¹ ΔΙΔΑΧΗ, ἐκδ. H. LIETZMANN, *Kleine Texte*, 6 κεφ. VII: *Βαπτίζετε εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐν ὕδατι ζῶντι· ἐὰν δὲ μὴ ἔχης ὕδωρ ζῶν, εἰς ἄλλο ὕδωρ βάπτισον· εἰ δ' οὐ δύνασαι ἐν ψυχρῷ, ἐν θερμῷ· ἐὰν δὲ ἀμφοτέρω μὴ ἔχης, ἔκχεον εἰς τὴν κεφαλὴν. Περὶ τῆς χρονολογίας τῆς Διδαχῆς καὶ τῆς σημασίας τοῦ ἀνωτέρω χωρίου αὐτῆς βλ. THEOD. KLAUSER, τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὴν ἔκδοσιν τῆς Διδαχῆς καὶ τῆς Ἐπιστολῆς τοῦ Βαρνάβα ἐν *Florilegium Patristicum* 1, Bonn 1940, 12. Τοῦ αὐτοῦ «Taufet im le-*

bendigen Wasser!», ἐν *Antike und Christentum*, Ergänzungsband I, Pisciculi, 1939, 156 κ.ἐξ.

² THEOD. KLAUSER, ἔ.δ. 1^ο0 κ.ἐξ.

³ P. LEMERLE, *Philippe et la Macédoine Orientale*, 59 κ.ἐξ.

⁴ βλ. σ. 162, 166.

⁵ Τὴν ἀποψιν αὐτὴν ὑποστηρίζει καὶ ὁ P. LEMERLE, ἔ.δ. 23 κ.ἐξ., 27, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ περὶ τοῦ καθορισμοῦ τοῦ ὀνόματος τοῦ «ποταμοῦ» καὶ τῆς θέσεως αὐτοῦ βιβλιογραφία.

Ἐὰν κατὰ τὸν 4ον αἰῶνα ὑπῆρχεν εἰδικὸν κτήριο βαπτιστηρίου, τοῦτο, κατὰ τὴν γνώμην μου, εὐρίσκετο δυτικῶς πρὸς τῆς πόλεως καὶ δὴ καὶ παρὰ τὸν ρύακα τῶν Κρηνίδων, τοῦ ὁποίου ὕδωρ, πιθανῶς, παρωχετεύετο εἰς τὸ βαπτιστήριον καὶ ἔφθανε μέχρι τῆς κολυμβήθρας διὰ διαφόρων καὶ ποικίλων κατὰ τὴν μορφήν καὶ τὸ εἶδος κρουνῶν ὥς «ζῶν»¹, ὥς καὶ εἰς τοὺς ρωμαϊκοὺς λουτρῶνας².

Ἐκ τῶν ὧσων μέχρι τοῦδε ἐξετέθησαν δικαιούμεθα, νομίζω, νὰ καθορίσωμεν ὡς χρόνον τῆς ιδρύσεως τῆς ἐκτὸς τῶν τειχῶν βασιλικῆς τῶν Φιλίππων τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 4ου αἰῶνος.

Ἡ ζωὴ τῆς βασιλικῆς αὐτῆς, ἣτις ἐξακριβωθεῖται καὶ ἡ ἀρχαιοτέρα τῶν Φιλίππων, δὲν διήρκεσεν ἐπὶ μακρόν. Τὰ τελευταῖα χρονολογικῶς νομίσματα, τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν εἰς θέσεις, αἵτινες ἐκαλύφθησαν κατὰ τὰς μεταγενεστέρas ἐπισκευὰς, ἀνήκουν εἰς τὸν αὐτοκράτορα Θεοδοσίον II (408 - 450). Τὰ ἀμέσως ἐπόμενα χρονολογικῶς νομίσματα εἶναι τοῦ Ἰουστινιανοῦ (εἰκ. 61, 7-8). Ταῦτα εὐρέθησαν ἐντὸς τοῦ τοιχαρίου τοῦ κτιστοῦ βορείου στυλοβάτου τῆς βασιλικῆς, ὁ ὁποῖος ἀνήκει, ὡς εἴρηται, εἰς τὴν δευτέραν περίοδον τοῦ κτίσματος.

Αἱ ἐκ τῶν νομισμάτων αὐτῶν μαρτυρίαι, μολοντί ἔμμεσοι, συνδυαζόμεναι πρὸς τὰ πολεμικὰ γεγονότα τοῦ 5ου αἰῶνος καὶ κυρίως πρὸς τὴν ἐκ βορρᾶ ἐπιδρομὴν τῶν βαρβαρικῶν φύλων, προσδιορίζουν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον σαφῶς τὴν τύχην τοῦ μνημείου κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦτον.

Οἱ Γότθοι τοῦ Θεοδορίου τοῦ Στραβῶνος ἢ Στραβοῦ κατὰ τὸ ἔτος 473³, φθάσαντες μέχρι τῶν Φιλίππων καὶ μὴ δυνηθέντες νὰ ἐκπορθήσουν τὴν πόλιν, *πρὸ τοῦ ἄστεως ἐνέπρησαν μόνον, οὐδὲν δὲ ἄλλο δεινὸν εἰργάσαντο*⁴. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι κατὰ τὴν ἐπιδρομὴν αὐτὴν τῶν Ὀστρογόθων κατεστράφη ἐν μέρει ἡ βασιλική, εὐρισκομένη ἔξω τῶν τειχῶν καὶ «πρὸ τοῦ ἄστεως» πλησίον δὲ τῆς ἀνατολικῆς πύλης τῶν τειχῶν, ἣτις καὶ πύλη τῆς Νεαπόλεως ἐκαλεῖτο. Αὐτὸ συμπεραίνεται ἐκ τῆς μελέτης τῶν εὐρεθέντων νομισμάτων.

Πότε ἀνευουργήθη ἡ μερικῶς καταστραφεῖσα κατὰ τὴν πολιορκίαν τῶν Ὀστρογόθων βασιλικὴ δὲν εἶναι δυνατόν ἀκριβῶς νὰ καθορισθῇ. Πιθανὸν ἔμεινεν ἀχρησιμοποίητος ἐπὶ τινὰς δεκαετηρίδας⁵ ἢ ἐχρησιμοποιήθη προχειρῶς μέχρι τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Τὴν ὑπόθεσίν αὐτὴν στηρίζω ἐπὶ τῶν νομισμάτων τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Τὰ νομίσματα ταῦτα ἀνήκουν εἰς τὰ πρῶτα

1 Περὶ τῆς παρωχεύσεως τοῦ ὕδατος εἰς τὰ βαπτιστήρια καὶ τὰς κολυμβήθρας βλ. G. B. GIOVENALE, Il battistero Lateranense ἐν Studi di antichità cristiana I, Roma 1929, 109 κ.ἑξ., εἰκ. 58. THEOD. KLAUSER, ἔ.ἀ. 162 κ.ἑξ.

2 B. H. LECLEERCQ ἐν DACL II, 1, 396 ἐν λ. Baptisatère.

3 Περὶ τῆς καθόδου τῶν βαρβάρων φύλων βλ. K. AMANTON, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους I', 1953, 113 κ.ἑξ. 131. CH. DIEHL-G. MARÇAIS, Le Monde Oriental de 395 à 1081 (Histoire du Moyen Âge), Paris 1944, 11, P. LEMERLE, ἔ. ἀ. 110 κ.ἑξ., E. STEIN, ἔ.ἀ. 535.

4 ΜΑΛΧΟΣ, ἔκδ. Βόννης 1829, 234 κ.ἑξ.: Ὁ δὲ Θεο-

δόριχος . . . . τὸ μὲν τῆς δυνάμεως αὐτοῦ εἰς Φιλίππους ἐκπέμπει, τὸ δὲ προσεκάθητο τὴν Ἀρκαδιούπολιν μηχανῇ πάσῃ πολιορκῶν. Καὶ ταύτην παραλαμβάνει οὗς ὅπλους, ἀλλὰ λιμῶ τοὺς ἐνδον τοῦ ἄστεως ἰσχυρῶς στενοχωρήσαντι. Οἱ δὲ ἐκπεμφθέντες ἐπὶ Φιλίππους τὰ πρὸ τοῦ ἄστεως ἐνέπρησαν μόνον, οὐδὲν ἄλλον δεινὸν εἰργάσαντο.

5 Ἀφ' ἐνὸς αἱ συνεχεῖς ἐπιδρομαὶ καὶ διαδρομαὶ καθ' ὅλον τὸ βυζαντινὸν κράτος τῶν βαρβάρων φύλων κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν, ἀφ' ἑτέρου ἡ ἀνικανότης τῶν αὐτοκρατόρων καὶ οἱ ἀτυχεῖς πόλεμοι παρέλυσαν τὸ κράτος καὶ ἐκλόνισαν ἰσχυρῶς τὴν ἀσφάλειαν αὐτοῦ, G. OSTROGORSKY, Geschichte des byzantinischen Staates, München 1940, 42.

ετη της βασιλείας του 'Ιουστινιανού¹, ή δὲ θέσις της εὐρέσεώς των δηλοῖ τὴν κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν διαμόρφωσιν τῶν στυλοβατῶν τῶν τοξοστοιχιῶν της βασιλικῆς.

Κατὰ τὴν δευτέραν ταύτην περίοδον τοῦ κτίσματος ἐγένετο ἡ μετατροπὴ της ἀπλῆς τὸ πρῶτον βασιλικῆς εἰς βασιλικὴν μετ' ἐγκαρσίου κλίτους, προσετέθησαν, διὰ λόγους ἴσως στατικούς, οἱ κτιστοὶ καὶ ὑψηλοὶ στυλοβάται, διεμορφώθησαν τὰ κατὰ μῆκος τῶν ἑξωτερικῶν πλευρῶν τῶν κλιτῶν καὶ τὰ ἐν τῷ νάρθηκι ἔδρανα, κατεσκευάσθησαν τὰ ἐντοίγια ψηφιδωτὰ καὶ ἐπανετοποθετήθησαν οἱ φεγγῖται τῶν παραθύρων.

Πόσον χρόνον διήρκεσεν ἡ δευτέρα περίοδος, καθ' ἣν εὐρίσκετο ἀνέπαφος καὶ ἐν λειτουργίᾳ ἡ ἡμετέρα βασιλικὴ δὲν εἶναι γνωστόν. Οὐχ ἦττον ὑπάρχει, νομίζω, ἐν χρονικὸν ὄριον ἀπολύτως σταθερόν, καθ' ὃ ἡ βασιλικὴ εὐρίσκετο ἤδη ἐν ἐρείπιοις. Ὁ χρόνος οὗτος εἶναι ὁ της βασιλείας τοῦ Λέοντος VI (886 - 912).

Ὁ τάφος Π, εὐρίσκεται, ὡς ἐλέχθη, ἐντὸς τοῦ χώρου καὶ ἀριστερὰ τοῦ 'Ιεροῦ Βήματος της βασιλικῆς, εἰς θέσιν δηλ. εἰς ἣν ἀπεκλείετο πᾶσα σκέψις τοποθετήσεως τάφου, καθ' ὃν χρόνον ἐλειτουργεῖτο ἡ βασιλική. Ἐχρησιμοποιήθη ἄρα ὁ χώρος οὗτος μετὰ τὴν καταστροφὴν της βασιλικῆς. Πρὸς τούτοις τὰ τοιχώματα τοῦ τάφου ἀποτελοῦνται ἐκ τῶν παραστάδων, τοῦ κατωφλίου καὶ τοῦ ὑπερθύρου της κεντρικῆς ἴσως θύρας της βασιλικῆς², τοῦθ' ὅπερ μαρτυρεῖ ἐπίσης περὶ της ὀψίμου αὐτοῦ κατασκευῆς. Ἐντὸς αὐτοῦ τὸ μοναδικὸν νόμισμα, τὸ ὁποῖον εὐρέθη, ἀνήκει εἰς τὸν Λέοντα VI³ (εἰκ. 61, 9). Ἀξιοσημεῖωτον εἶναι ὅτι οὐδὲν ἕτερον μεταγενέστερον νόμισμα εὐρέθη εἰς τὰ ἐρείπια της βασιλικῆς. Ἐπομένως ὁ τά-

1 W. WROTH, Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum, I, 29 πίν. V, 3. 41 πίν. VI, 11. Τὸ μὲν πρῶτον νόμισμα ἀνήκει εἰς τὴν πρὸ τοῦ 538 περίοδον, τὸ δὲ δεύτερον πιθανὸν εἰς τὸ πρῶτον ἔτος της βασιλείας τοῦ 'Ιουστινιανού.

2 Βλ. σ. 162.

3 W. WROTH, ἔ. ἀ. 447 πίν. LI, 13. Τὰ τελευταῖα χρονολογικῶς νομίσματα τὰ εὐρεθέντα εἰς τὴν βασιλικὴν εἶναι τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα τοῦ 'Ιουστινιανού. Ἀπὸ τῶν μέσων, κατὰ τελευταῖον ὄριον, τοῦ 6ου αἰῶνος μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 9ου (νόμισμα Λέοντος VI) οὐδὲν ἕτερον νόμισμα διεπιστώσαμεν. Εὐρισκόμεθα δηλ. πρὸ της αὐτῆς περιπτώσεως, οἷα ἐσημειώθη καὶ κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς της Κορίνθου, ἔνθα ἑλλείπουν παντελῶς νομίσματα ἀπὸ τοῦ 7ου μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 10ου αἰῶνος (ἀνακοίνωσις Α. ΒΟΝ εἰς τὸ Ζ' Βυζαντινολογικὸν Συνέδριον τῶν Βρυξελλῶν, δημοσιευθεῖσα εἰς Byzantion 1948. Ἡ αὐτή, Le Peloponnèse byzantin jusqu'en 1204 [Bibliothèque byzantine I] 1951, 51 κ. ἐξ.). Ποία ἡ αἰτία της ἐλλείψεως νομισμάτων κατὰ τοὺς δύο τούτους αἰῶνας εἰς τὴν περιοχὴν της βασιλικῆς, ἀγνωστον. Ὅπως δὴποτε τὴν αἰτίαν τοῦ φαινομένου τούτου δὲν δυνάμεθα νὰ τὴν ἀναζητήσωμεν εἰς ἐνδεχομένην ἐρήμωσιν της περιοχῆς τῶν Φιλίππων ἕνεκα τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν ἢ τῶν βουλγαρικῶν κατακτήσεων. Διότι καὶ ἐκ τῶν κυρίως βυζαντινῶν χρόνων, ὅποτε μεμαρτυρημένως ἐπε-

κράτει εἰρήνην εἰς τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος περιφέρειαν καὶ τὸ Βυζάντιον εἶχε πλήρη κυριαρχίαν ἐπ' αὐτῆς, καὶ πάλιν εἶναι αἰσθητὴ ἡ ἑλλειψὶς νομισμάτων γενικῶς, ἐνῶ ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος καὶ μετέπειτα μέχρι της τουρκικῆς κατακτήσεως εὐρίσκονται πολλὰ. Ἐξ ἄλλου κατὰ τοὺς αἰῶνας, καθ' οὓς δὲν ἀνευρίσκονται νομίσματα εἰς τὴν περιοχὴν της βασιλικῆς καὶ γενικῶς εἰς τοὺς Φιλίππους, περὶ τῶν ὁποίων πιθανὸν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ὑπέστησαν τὴν αὐτὴν τύχην, οἷαν δὴθεν καὶ ἡ Κόρινθος (Α. ΒΟΝ, ἔ. ἀ.), ἔχομεν, παρὰ τοὺς ἑλλειπτεῖς Ἐπισκοπικούς Καταλόγους, τέσσαρας μητροπολίτας Φιλίππων: Τὸν Ἀνδρέαν (692), τὸν Νίκανδρον (717), τὸν Βονιφάτιον (761) καὶ τὸν Νικόλαον (879). Ἐκ τούτων ὁ Ἀνδρέας καὶ ὁ Νικόλαος ἔλαβον μέρος, ὁ μὲν πρῶτος εἰς τὴν ἐν Τρούλλῳ ὁ δὲ ἄλλος εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει Σύνοδον κατὰ τῶν Εἰκονομάχων (P. LEMERLE, ἔ. ἀ., ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία). Ἡ παρουσία κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς τούτους αἰῶνας μητροπολιτῶν ἐν Φιλίπποις, οἵτινες μάλιστα ἐλάμβανον μέρος εἰς Συνόδους ἐν Κωνσταντινουπόλει, μαρτυρεῖ, νομίζω, ὅτι κατὰ τοὺς τρεῖς αἰῶνας, καθ' οὓς σημειοῦται ἑλλειψὶς ὄχι μόνον βυζαντινῶν ἀλλὰ γενικῶς νομισμάτων, πιθανὸν νὰ ἦγεν εἰς ἄλλα συμπεράσματα, ὑπῆρχε καὶ ὀργανωμένη τῶν Φιλίππησιων Ἐκκλησία καὶ ἡ πόλις εὐρίσκετο εἰς ἐπαφὴν μὲ τὴν Κωνσταντινουπόλιν.

φος II χρονολογεῖται μετὰ βεβαιότητος εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 9ου ἢ τὴν πρώτην δεκαετίαν τοῦ 10ου αἰῶνος. Ἡ βασιλικὴ κατὰ ταῦτα κατεστράφη πρὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 9ου αἰῶνος καὶ μάλιστα, ὥς ἐκ πολλῶν ἐνδείξεων δηλοῦται, ἐκ πυρκαϊᾶς. Ἀλλὰ καὶ ἔτι ἀκριβέστερον δυνάμεθα νὰ ὁρίσωμεν τὸν χρόνον τῆς καταστροφῆς, ἐὰν συσχετίσωμεν αὐτήν, ἂν ὄχι πρὸς τὰς σλαβικὰς καθόδους τοῦ 7ου καὶ τοῦ 8ου αἰῶνος¹, τοῦλάχιστον ὅμως πρὸς τὰς βουλγαρικὰς ἐπιδρομὰς τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 9ου αἰῶνος, καθ' ἃς οἱ Βούλγαροι δις κατέλαβον τοὺς Φιλίππους, τῷ 812 καὶ τῷ 837².

Πρὸς τὴν τελευταίαν ταύτην ἄλωσιν τῆς πόλεως συνδέω καὶ τὴν καταστροφὴν τῆς βασιλικῆς. Διότι ἡ μοναδική, μετὰ τὸν 4ον καὶ τὸν 5ον αἰῶνα, ταφὴ τοῦ τέλους τοῦ 9ου αἰῶνος εἰς τὸ Ἱερὸν Βῆμα τῆς βασιλικῆς προϋποθέτει, νομίζω, ἰσχυρὰν εἰσέτι ἀνάμνησιν τῆς ιερότητος τοῦ χώρου, ὃ ὁποῖος δὲν εἶχεν ἐντελῶς ἐγκαταλειφθῇ. Τὸ διάστημα ἀπὸ τῆς ἐγκαταλείψεως τοῦ ἡρειπωμένου ναοῦ μέχρι τῆς ταφῆς δὲν πρέπει νὰ ὑπῆρξε μέγα.

Ἀργότερον εἰς τὴν θέσιν τοῦ Ἱεροῦ Βήματος οἰκοδομεῖται ἐκ τῶν μαρμαρίνων τεμαχίων τοῦ ναοῦ ταπεινὸν ναῦδριον, τὸ ὁποῖον συνεχίζει τὴν παράδοσιν τῆς ἀρχαιοτέρας βασιλικῆς τῶν Φιλίππων μέχρι τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ὁπότε, κατοικισθέντος εἰς τὸν τόπον τοῦτον ἀμιγοῦς μουσουλμανικοῦ πληθυσμοῦ, ἐγκαταλείπονται καὶ ἐξαφανίζονται κατ' ὀλίγον τό τε ναῦδριον καὶ τὰ διαφαινόμενα ἴσως μέχρι τότε ἐρείπια τῆς βασιλικῆς.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ

¹ Περί τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Σλάβων βλ. Δ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΝ, Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι, Ἀθήναι 1945, 15 κ. ἐξ. L. NIEDERLE, Manuel de l'antiquité slave, I, L'histoire, Paris 1923 (Collection de manuels publiés par l'Institut d'études Slaves, I) καὶ τὸ σχετικὸν κεφάλαιον

τοῦ P. LEMERLE ἔ. ἀ. 113 κ. ἐξ., ἔνθα καὶ πλουσία βιβλιογραφία.

² Βλ. ἐκτενῆ καὶ κριτικὴν διαπραγμάτευσιν τοῦ θέματος παρὰ P. LEMERLE, ἔ. ἀ. 131 κ. ἐξ.